

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ПЯТИЙ

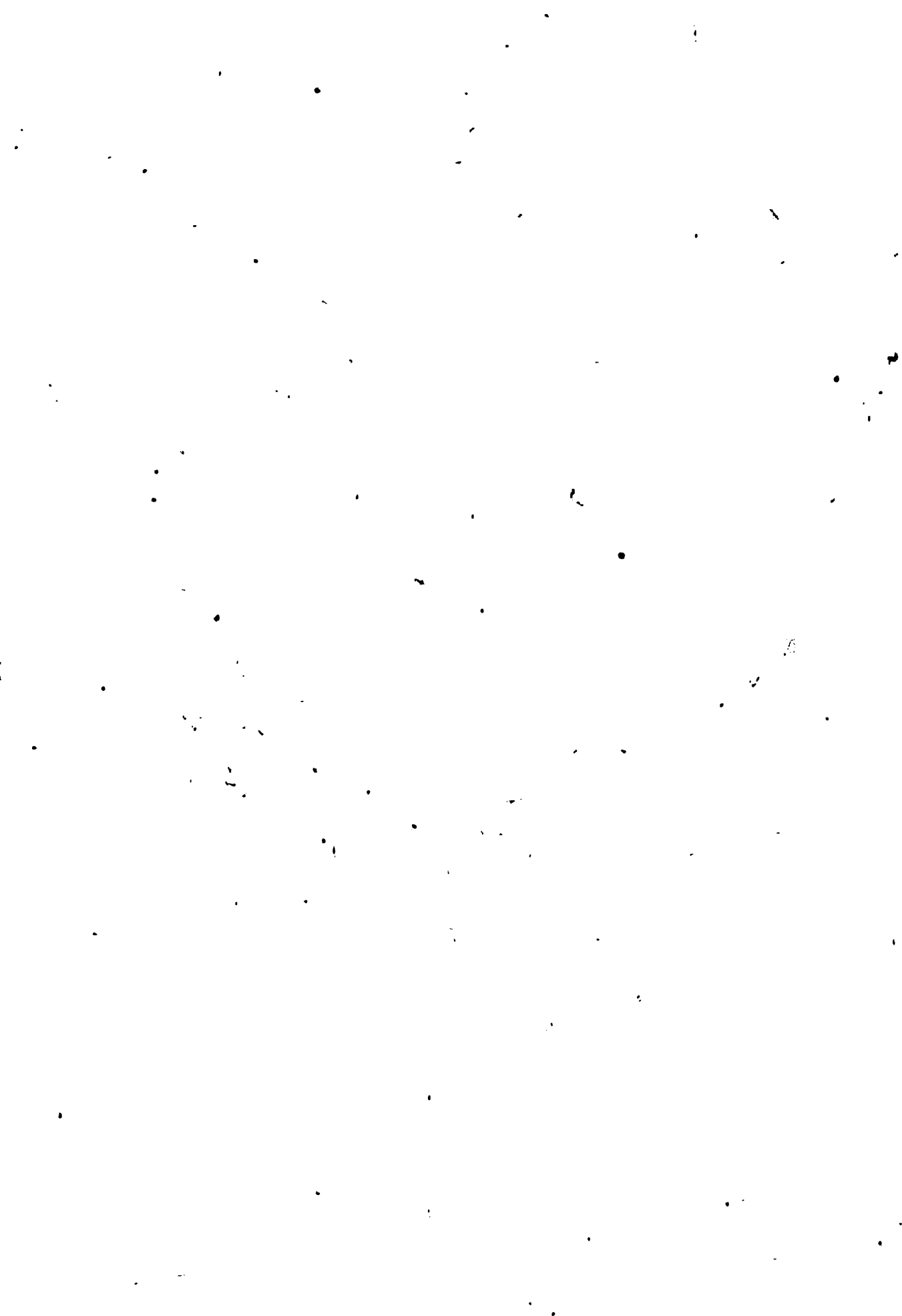

Київ — Відень
1919 р.

Друковано 15 тисяч примірників.

В. Винниченко

**Історія Якимового будинку
й інші оповідання.**

Історія Якимового будинку.

Почалась ся історія коло того часу, як я оселився над Дніпром.

У сю пору з Якимом сталася якась зміна. (Будь я тоді більш підмітливий, я б зразу побачив її).

Він, наприклад, перестав лаятись і критикувати моє „ательє“, хоч так само, як і раніше задихався, видряпавшись до мене.

Моє ательє було просте горище одного старенького будинку. Замість вікна була дірка в покрівлі. Дірку сю ми зробили з хазяїном з тою умовою, що я, виїзжаючи, на свій кошт знов затулю її одідраним шматком заліза.

Я вже з місяць там жив і ніяких змін в моєму ательє не сталось! Так само треба було вилазити до мене по вузькій драбині; на горищі були ті самі бантини, сволоки, коміни, об які Яким неодмінно стукався то головою, то плечима. І павутиння висіло всюди брудними, товстими пасмами, як коси сивої відьми. Павутиння се з чисто-відьомською упертістю чиплялось на спину, волосся, на лікті. Пахло все тим же димом, сажею, мишами і глиною. Нічого не змінилось.

А тим часом Яким уже не плювався й не називав мене „поетом“ (се була одна з його серйозних лайок). Він тільки з кротістю витирав піт, здіймав з ліктів

павутиння, обтрусював порох з капелюха і часом з видимою сімпатією озирав мою „майстерню“.

Замість ліжка у мене був гамак, привязаний під бантинами. З мене сього було досить. Навіть не досить, а далеко ліпше, ніж ліжка. Гамак висів як раз під діркою. Ввечері я завжди міг бути на одинці з небом, темним і таємним. Завжди вітер, весняний квітневий вітер, ніс мені з-за Дніпра усі пахощі, які рождалися на довгих його луках.

Якимозі раніше все се здавалося смішним і „поетичним“. І тому він страшенно радів, як мені приходилось у дощ підіймати одідране залізо й привязувати його. А як вода капала на мої картини або підмочувала полотно чи фарби, се для його була найбільша втіха.

Тепер же він навіть почав помагати мені припинати мою „штору“ і рятувати од дощу „писанину“. На горищі в такі хвилини ставало темно, дощ тарабанив по залізу покрівлі, старий порох і глина, намочені дощем, пряно пахли. Але було так затишно, так сумно! І згадувались дитячі часи, коли ми так само, бувало, вдвох сиділи у дощ десь на горищі. Тоді ми туди забірались для всяких таємничих і злочинних справ, — курити, робити патрони, ховати нашу дитячу нелегальщину.

І раніше Яким не любив „поезії спогадів“. А тепер навіть сам зачинав їх. Сидячи на товстому сволоку, покритому плахтою, він задумливо слухав шум дощу і чогось посміхався. Але не іронічно, як завжди, а инакше, якоюсь такою посмішкою, якої я ще не бачив у його.

— Мабуть, усі пожилці дивляться на тебе, як на домовика? — раптом несподівано говорив він.

Дійсно, на мене весь двір поглядав з інтересом і насмішкою. А покоївки й кухарки напевне вважали як не за домовика, то принаймні за його близького родича.

І знов Яким чудно посміхався і прислухався до чогось, — до шуму дощу, чи до чого другого.

Коли ж дощ проходив, ми знов одпинали „штору“ і сонце прожогом веселим вогнем заливало гамак, мольберт, бантини, паугини. Кутки ставали жовтими і видно було якісь старі коші, поломані відра, укритий порохом одинокий черевик, в якому, мабуть, сходились по ночах м'яси. А в дірку з Дніпра лився мокрий дух дощу, молодої трави, розогрітий сонцем, лився гомін города, гудки пароходів, дзвінки трамваїв, крики, обірвані шматки катеринки, гавкання собак.

Яким уставав і підходив до дірки. Він почав по довгу стояти в ній і дивитись мовчки, з тою ж чудною посмішкою. А раз, постоявши так, не повертаючись сказав до мене:

— Слухай... А знаєш, яка єсть одна хороша сторона твого... ви-бач, горища?

— Ні, не знаю.

Він не зразу одповів.

— З його чудовий краєвид... А сам краєвид...

Він знов, памятаю, помовчав і все так же, стоячи до мене спиною, заговорив:

— А краєвид... дає ідею... щастя... Ти знаєш се?

Я сього не знав, а тільки, мабуть, почував і тому мене вразили його слова.

Дійсно, коли він пішов, коли я став у дірці і подивився, я почув, що се именно те, що сказав Яким. Дійсно, не само щастя, не захват красою, вставав у душі, а именно, віра в щастя, туга за ним, і непереможне, жагуче прагнення до його.

Я що дня бачив, що дня переживав се, а не знав як сказати. Чому? Не знаю. А чому Яким се сказав?

У той день я сього не питав у себе, а тільки довго, довго дивився. Далеко на обрію в фіолетовім тумані темніли ліси Чернигівщини. На них легко, обережно спіралась грандіозна синя дуга неба. По ній тонким квачиком хтоє провів пухкі смужки рожевих хмар. Що там за тими далекими стінами лісів, в далечині туманів? Нічого особливого. Там живуть чернигівці, звичайні бідні дядюшки. Вони уперто борються з голодом, риються в землі і вимовляють не „кінь“, а „куень“. Але чому ж так тягне туди до них, за них? Чому здається, що там за тими лісами є те, до чого так тужно прагне серце?

В той день я не працював; мені сором було братись за мої маленькі жалкі фарби. Мені хотілось руху, хотілось бачити людей, посміхатись до них. Мені хотілось пройти під балконом, де часто стоїть та дівчина з червоною квіткою в чорносиньому волоссі.

На подвіррі, памятаю, клопотливо бігав з аршином у руках хазяїн будинку. За ним поспішав чоловік у фартусі і з товстим олівцем за вухом. Мій хазяїн — дідок з кострубатим неголеним лицем у синіх жилках. Очі йому завжди непокійні, заклопотані і така сила круг їх зморщок! Йому б уже можна було спочинути. Йому власне, треба б уже було оселитись в моєму ательє і подумати про те, що з його видно.

Але дідок про те не думав. Щось міряючи, він трівожно дивився в очі бородатого чоловіка у фартусі, — здавалось, що од сього бородача залежить все щастя мого хазяїна. Бородач, треба думати, се знав, бо спокійно й задумливо дивився кудись під ноги хазяїна. А потім підняв голову і покачав нею, мовляв, ні, не можна. Дідок аж з одчаєм хлеснув себе руками по боках і знов кудись побіг.

Мені було смішно. Мені стало так смішно, що хотілось догнати старенького, піймати його за пальто, обняти,

одвести на горище й сказати: „дивись, дідуню, бачиш? Отож, покинь свій аршин і сиди тут“.

З вікна полковницької кухні на мене дививсь денщик і кухарка. Денщик широко посміхався, а кухарка строго й допитливо провожала мене очима. Ах, ви ж мої червоні. Ах, ви ж мої червоні, простодушні пики! Я б вам щось сказав, як би ви не були денщиком і кухаркою.

Ах, я всім людям сказав би щось, та всі були денщиками або кухарками.

А охотніш усього я сказав би тій дівчині, що так часто стоїть на балконі.

Коли правду сказати, я тільки туди й ішов. Що ховатись? Бо коли я підійшов до того жовтого будинку і перебіг очима по балкону, що прилип до його, як ластовине гніздо, коли не знайшов там тої, яку чекав знайти, я зупинився і вже не хотів далі йти. А коли, простоявши з годину на розі як поліцай, все таки не дочекався, то виразно почув, що мені хочеться до дому, що мені не треба вже ні руху, ні людей.

Я прийшов до себе й знову стояв і дивився з дірки на Дніпро, на далекі ліси, на широкий ваблячий простір. І знову, як завжди, туга солодко занила в грудях, але я знав уже, як вона називалася.

І се виявив мені Яким! той чоловік, який казав, що „всі ці пташки-канарейки, вірші, картинки, скрипочки і там же вище не варті одного виправдуючого присуду присяжних ідіотів“. (Він як раз кінчив свою службу у адвоката і мав одчинити власну канцелярію).

Але хіба се була одна зміна у йому? Коли б я міг в той час бути уважним, я одразу помітив би її. Я ж навіть не думав над тим, що Яким зовсім мало „приставляв“. Так

наче я його знав не змалку, а всього місяць, наче не знав що Якимові, „приставляти“ так само необхідно, як пташці-канарейці співати.

Бувало, Яким дуже рідко приходив самим собою, а раз-у-раз в образі кого небудь, хто найбільше вразив його. Ось між сволоків, бантин, павутиння, пробірається зігнута постать. Вона підходить ближче, але се не Яким, се людина, яка знає собі ціну, яка строго оцінює інших, повна самоповаги і холодного, жорстокого досвіду. Се — новий прокурор палати. Він почував себе чудно і ніяково на якомусь горищі, але не губить своєї самоповаги. Він говорить і се не Якимів голос, се щось сухе безстрастне і безнадійно серйозне. Яким молодий, з темнорусявим волоссям, але перед тобою сивий, висхлий добродій, з жовтим носом і лисною. Спочатку смішно, але де далі, то стає ніяково, що такий поважний гість зайшов на се горище.

І враз, як в синематографі, прокурор зникає. На його місці суб'єкт з нахабно-хитрими очима, з проворними, заученими рухами і характерною кацапською мовою. Се товстий, жулікуватий крамарь з бакалейної на розі. Його голос, інтонація, його навіть черево. Яким худенький і стрункий, але тут виразно стоїть товстий чоловік, якому трудно повертати все тіло і який більше оперує руками, короткими і пухкими.

Як се виходило у Якіма, я не знаю. Знаю, що ніхто з гімназії не міг краще за його „приставити чеха“, „камерпаума“ (попа). „Буш тихо?!“ — і весь клас бачить, як живу, товсту, червону пику нашого добродушного Карла Франковича.

Не раз Якимові радили йти на сцену. Але він навіть сердився і серйозно був переконаний, що у його „натура реаліста, емпірика, критично думуючої людини“.

Хто знає? Може й так, може й се сиділо у йому. Бо чим же пояснити наприклад те, що, будучи в першій класі гімназії, він примушував мене їсти разом з ним дерево, бляху, ганчірки, навіть кінський і курячий гній? Він, бачите, хотів дослідити точно і на власнім досвіді, через що люде їдять одні предмети, а чому не їдять других. Чому можна їсти хліб, а чому б не спробувати, які на смак трава або папір?

Дійсно, він не любив задовольнятися тим, що знали другі, він хотів по своєму робити. Коли він був в соціалістичній організації, то також хотів вигадати свій спосіб пропаганди класової ворожнечі. Він одягнений паном виходив на ринок і починав лаяти мужиків, виясняючи їм, що вони худоба, нижче, істоти, які повинні служити панству, бути нерівними, слухатись начальства і т. д. Не знаю, до чого доводила дядюшок така пропаганда, але Якима вона привела до тюрми, з якої вирятувала його ся здатність „приставляти“. Він удав такого дурноватого оригінала, що його подержали п'ять місяців і випустили, не оддавши навіть під догляд поліції.

Хто зна, може й справді, в йому сидів і „реаліст-емпірік“. Але факт той, що актор у його тепер зник.

Яким почав приходити до мене самим собою. Прийде, посидить трохи, помовчить і піде. І хіба тільки тоді, як я чимсь надокучу йому, „приставить“ мені мене ж. Він се умів, здається, краще всього робити. Яюсь витягнеться, немов салдат перед мольбертом, насупить брови, ще щось зробить з своєю постаттю і я ніби в дзеркалі бачу самого себе. Бачу своє велике незграбне тіло сільського парубка з кривавим румянцем на всю щоку, свої ідіотські невизначні очі, навіть чоботи, в яких я хожу, немов кучер.

Але й се бувало досить рідко.

Як я не помічав сього, невідомо. Маю тільки одне оправдання собі: я нічого не помічав у той час. Мені хотілось цілий день лежати в гамаку, підставивши лице гарячому сонцю та свіжому вітрові, заплющити очі і нічого не бачити. Нічого? Е, ні! В очах було завжди жовте золото сонця, а в золотій тьмі заплющених очей неодмінно один образ. Балкон. Яскрава блюзка, червона квітка, смуглява щока і тонка, лукава, ледве помітна посмішка. Очі дивляться кудись у бік, але вона бачить мою задерту голову, мої чоботи візника, мій кривавий румянець, який, я чую, горить уже на вухах і бризне з них кровю на прохожих.

Вона ні разу, здається, прямо не подивилась на мене, ні разу виразнійше не посміхнулась і ніколи я не міг сказати, чого вона так хвилююче, так надзвичайно хвилююче, посміхалася. І чого я почував до неї таку непереможну ніжність? Невже то від яскравої блюзки, що на грудях гаряче вбирала в себе сонце? Невже од вітру непокірного, безпардонного?

Розуміється, мені трудно було щось бачити. Приходять Яким. А, Яким, милий, любий Яким. А чого ж вона все таки посміхається завжди? Чого щось лукаве є в тій посмішці ніжних, чітко вирисованих уст? Немов вона щось знає про мене.

Яким щось говорить. Так, так, звичайно, треба жити. А, головне, коли я одходив в глиб улиці і раптом осправся, чому я завжди бачив, що вона проважає мене очима? Чого?

— Чуєш ти, поете?

Я розплющую очі. Яким стоїть у дірці й дивиться на мене. Звичайно очі у Якіма насмішкуваті і тверді, але тепер вони м'яккі та теплі.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— Вибачай, я задумався...

Яким знов щось говорить. Я слухаю й одповідаю. З Дніпра несуться гудки пароходів, з гір пливуть хвилі церковного дзвону, сонце і вітер цілують лице. Хочеться схопитись, вистрібнути на покрівлю й закричати дико та радістю, голосніше за гудки, за дзвін, за грохот грому.

Я п'яними очима дивлюсь на Якіма і лукаво про себе сміюся: а він нічого не знав. Нехай.

Але зрештою, я децю помітив, а саме: Яким таки, здається, догадався, що зі мною.

І ось по чому я помітив.

Раз він прийшов до мене ввечері. Я тільки що вернувся з-під балкона. Я був рішив неодмінно їй сьогодні уклонитись. Що б там ні було, я рішив уклонитись. Що справді за дурниці? Візьму і поклонюся. Не нахабно, не боязко, а просто і ласкаво, як своїй давній знайомій.

Я не уклонився. Вона стояла спершись ліктями на балкон і дивилась у низ. Сонце заходило і прощальним полум'ям зачіпало її голову. А внизу було вже сіро. Я пройшов раз, ще раз, — не уклонився, а тільки трохи не задихнувся, так мені билося серце. Коли йшов третій раз, то був червоніше сонця і вуха мої горіли, як ліхтарі вночі у звоциків. На балкон я вже не дивився.

* Дома ж у гамаку мені стало соромно і сумно. А тут ще сходить місяць і Дніпро так таємно, так сумовито блистів у низу. До мене ледве чутно долітали від його піснi і в матовому сріблі його хвиль рухались жовті вогники човнів. То компанії молоді їхали на острови варити кулім. Може й вона там буде сеї ночі?

Мені було сумно.

В сей час прийшов Яким.

Він довго стояв у дірці й дивився у низ. А я лежав. Над моєю головою була моя улюблена зірка, блакитна, рухлива, лукава. Щось вона собі там робила в тій далекій безмежності, чогось вона рухалась.

І раптом почувся з дірки голос Якіма: — Василю!

Я повернув голову. Місяць був за нашою покривлею і в сірій напівтьмі я не бачив лица Якіма. Але той голос був чудний.

— Що таке?

— Ти бачив коли небудь хоч одну щасливу родину?

Питання було таке несподіване, що я не зрозумів його.

— Як то щасливу?

— „Як то щасливу“. Ідіот! Не розумієш, що таке щасливу? Таку, в якій вічно плачуть, сердяться, сваряться, нудьгують. Ну?

Мене се зачепило.

— Та чекай... Я розумію, що значить щасливий. Але хто?

Питання, дійсно, було глупе і Яким мав повне право засміятись. Але мені стало ще досадніше.

— Та сам ти — ідіот. „Щасливу родину“. У родині хто є?

— Та хто ж? Поліцаї, студенти, коні, собаки... З кого ж звичайно складається родина?!

— Е, йди к чорту.

Яким знов засміявся.

— Ну? говори: бачив?

Я не відповідав, але думав: На віщо він се питає? Що за чудний тон?

— Ну, Василю?

— Та на віщо тобі?

— Я роблю статистику. Я, наприклад, ні одної не знаю щасливої. А ти?

Я пригадав усіх, що знав, і, дійсно, їх не можна було назвати щасливими. Щось було таке, що не давало права сказати сього про них. Не підходило се слово. Родини як родини, а щасливі...

— Ні-ні, я щось не знаю... Та на віщо тобі ся статистика?

-- Так собі...

В той вечір ми більше не говорили про се. Але днів через два чи три Яким знов несподівано запитав мене:

— Сляхай, малютко, а чому ти не женишся? („Малютка“, він мабуть, виводив з слова „малювать“).

Памятаю, я так почервонів, що кінці пальців були десь червоні. Слава Богу, було се ввечері і мого лица він не міг добре бачити.

Я примушено весело засміявся.

— Справді! Чого ти смієшся?

Я перестав сміятись.

-- Чого ж я маю женитись?

— А чого ти маєш не женитись?

Очевидно, він щось помітив за мною. Я боявся розпитувати його про причину такої балачки і мовчав. Нехай сам договорить.

— Ну? Васялю?

— А, одчепись...

— Та чого одчепись?... „Одчепись“... Що ти дівка з села, що „одчепись“... Чому б тобі не женитись? Ну? Подумай сам. Га?

— Та чого ти причепився? Диви! „Чому не женишся“. Драстуйте...

Я голосно засміявся. А тим часом з хвилюванням чекав, що він іще скаже. Якийсь усеж таки чудний був у його тон, без насмішки, серйозний, навіть з жаром.

Яким стиснув плечима.

— Сміється. Йй Богу, як сільська Гапка, яка аж пищить до хлопців. „Ай, паничу, сядьте... Ай, не чіпайте мене, як не сорож“ ...

І він до того живо передавав се, що мені так і уяви-лась червоненька з товстими литками сільська красуня. Я ще більше засміявся.

— Ну, вже? Скінчив? Тепер слухай. Будемо говорити без всяких сантиментів. Чому тобі не женитись. Та чекайже, Гапко! Що ти єсть? Ну, подивись на себе просто. Якийсь ідіот поет, сидить на горіщі і думає, що уже все знайшов... Знайшов, правда?

— Ні, не все...

— А-а! — з іронічним дивованням протягнув Яким — не все? А що ж ще може бути ліпше за горіще?

Моє хвилювання настроювало мене жартівливо.

— Ну, ще ліпше було б, як би навіть горіща не було.

Просто в небесній блакиті висіти?

— Атож?!

Яким одвернувся і мовчки став дивитись із дірки. На темномолошнім фоні неба мені видно було чорний сілуєт його капелюха і зрізаних плечей.

Блакитна зірка дрібно дріжала. Сусідки її поблідли від місяшного світла, а вона не піддавалася.

Мені хотілось говорити далі на ту ж тему. Але, як в мені, мабуть, справді сиділа Гапка з товстими литками, то я дуже байдуже, навіть позіхаючи, почав:

— Та якого біса тобі прийшла така думка в голову?

Яким мовчав. Я думав, що він розсердився.

Але, коли по паузі він одповів, у голосі його я не почув гніву, навпаки тихий сум, зворушення було в йому, якісь теплі сердечні ноти.

Він заговорив зі мною через те, що бачить, як не нормально я живу. Нормальний стан людей — щастя. Так,

так, люди можуть жити щасливо, але замість того живуть без пуття і погано.

Яким замовк. По голосу його я почував, що він говоритиме далі. І я ждав, — хай докладніше висловиться, повинен же бути якийсь привід для такої розмови. І він дійсно, знов заговорив, але без непритаманного йому суму, а майже сердито...

Так, люди можуть бути щасливі!

Але щастя—як будинок. Щастя треба будувати. Треба його обрахувати, виміряти, треба все підвести так, щоб ніщо його не могло зруйнувати...

І се цілком можливо.

— Чого, наприклад, тобі треба для щастя? — звернув знов на мене Яким. Здоровля ти маєш. Се вже багато. Маєш роботу, яку любиш. Любиш, розумієш? Се не багато людей має. Значить, для піддержки особистого існування у тебе все є. Тобі треба ще сімю. Чекай, Гапчко. Не дригай ногами. нічого страшного нема. Тобі треба тепер головну частину твого будинку вивести. Розумієш? Люди звикли жити в чужих старих будинках. Через те ж, що вони старі, там тісно, вохко, скучно. А иноді вони завалюються й гублять людей. Правда?

Я мовчав. Я вже догадувався, до чого він хилить. Він, очевидно, хотів примусити мене жувати папір і їсти курячий гній, щоб на власному досвіді дізнатись, чи можна їк їсти чи ні.

Так ніби на те й скидалось.

Що таке сучасний шлюб? На думку Якима, у багатьох людей шлюб се щось вроді поганої звички, яку засвоїла собі людськість. Якби можна було яким небудь способом одвикнути від сього, було б чудесно. Такі люди мріють, що при соціалізмі люди родитимуться машинним способом, як тепер се роблять подекуди з курчатами.

Другі дивляться як на сифіліс або туберкульоз. Ніхто не гарантований, що з ним не трапиться се нещастя.

У инчих шлюб, як у революціонера „нелегальне становище“, повне злиднів турбот, небезпеки і навіть з шибеницею. Він з радістю йде виконувати свій обов'язок і терпляче приймає всі муки, які неодмінно йому будуть. А спитайте старих, мудрих досвідом людей. Що вони скажуть? Вони скажуть: Шлюб — мишеловка, а кохання — сало. І тільки молоденькі, наївні мишенята накидаються на сало з радістю і захватом. Стара-ж миша добре знає, що за сим салом ховається.

Так думав більшість людей, які живуть в старих, чужих будинках. А що як почать нові? Може, там уже не так буде?

Га? Як ти думавш, Василю... Чому б тобі не спробувати?

Розуміється, я сього й чекав.

Але я нічого певного йому не сказав, — мені цікаво було знати, що ж саме він порадить мені жувати?

— Та-ак... — протягнув я. — То, мабуть правда все... Але як же той будинок будувати? Що саме робити?

— Що? Дуже мало. Знайди такого самого товариша, який хоче будувати, який не хоче жити в старих халупах, і все.

— Як то все?

— І все, говорю.

— Чекай, я нічого не розумію. Покиньмо твій будинок. Що я повинен робити, конкретно. Ну от допустимо, я знаю дівчину, яка мені подобається.

э (У мене солодко мигнула в серці усмішка дівчини на балконі).

— Чудесно... — сказав Яким. — Допустимо.

— Ну, як я повинен?... Що я мушу робити?

— Перш усього, довідайся, чи вона хоче жити в старих будинках?

— Себто, що то значить? Конкретно, будь ласка.

Яким почав сердитись, він, мабуть, і сам добре не знав, що мені порадить: ганчірку чи кінський гній.

— Ну, Якиме? Конкретно.

— Конкретно, — ти дурень, от і все. Що значить в старих будинках? Ти розумієш се?

— Ні.

— Ну, розуміється. В старих будинках старі правила. Того не можна, те личить, те не личить, те забороняється, те не дозволяється. Ходи, сиди, говори, їж, спи так, як їли, спали, лежали всі, що жили до тебе. Так?

— Ну?

— Я тебе питаю: так чи ні?

Я все таки не розумів, що-ж забороняється, дозволяється. Скрізь в життю що небудь дозволяється або забороняється. Скрізь суть якісь правила.

— Які-ж правила в старих будинках?

Які? Повага до старого звичаю. Служняність, терпляче несіння всякої дряні, висвяченої віками і гидкої тобі. Та мало се? Коли ти се все виконуєш, тебе нагороджують іменем „порядного чоловіка“. Коли не виконуєш, різними способами карають. А щоб ти не втік од карі, то, входячи в старий будинок, вінчаєшся, робиш контракт на все життя. Так?

Ну?

— Я тебе як чоловіка питаю, а ти мені як ідіот нукаєш. Так чи ні?

— Ну, хай так. А твої які правила?

— Мої? Радість.

— Що то значить?

— То значить, що в моєму будинку повинна бути тільки радість і все. Кому радісно, той житиме, кому ні, той їде собі. І нічого йому за се не буде.

Так, се було, розуміється, не погано. Але як же зробити ту радість?

Яким мені й се почав вияснити. Радісно там, де просто, вільно, де багато світла, тепла, любови. Тільки безнадійні хворі люблять тьму, сморід і тікають туди з світла й тепла. Ніяких заборон, приписів, ґрат, замків! Співай, їж, спи, цілуйся, коли і як тобі хочеться. Не подобається, — іди собі.

— Розумієш?

Я зрозумів. Виходило так: я іду до тої дівчини і скажу: „Давай зі мною жити, не вінчавшись? А як надокучиш, я тебе кину. А ти не сердься, бо у нас сердитись не можна, у нас правило — радість“.

Яким цілком погодився з сією думкою. Розуміється, сердитись нема чого. Раз ти надокучила, значить, ти винна, а не той, кому ти надокучила. Будь такою, щоб не надокучити, будуй себе. А то звикли до контрактowego кохання і палець об палець не вдарять, щоб заслужити любов, щоб собою її утримати, а не страхом. Ні, їдається з контрактом не погожується. Се вже вибачайте. Щастя гребя будувать.

Мені стало скучно. Се було навіть не нове. Скільки про се говорилося, писалося! Се, іменно, „поезія“.

Я перестав подавати репліки і декілька раз навіть нозіхнув. Яким помітив се і замовк. Але ще довго не йшов до дому.

Місяць вийшов з-за покрівлі й став над нашою діркою. Моя зірка поблідла і зникла. Небо одсунулось вище, зорі розступились, ще-б пак: сам король неба вийшов на прохід.

З городського саду по засріблених покрівлях будинків перекочувались до нас мелянхолійні хвилі музики.

Яким не рухався. Я заспокоївся: очевидно, він нічого певного не знав про мене. Правда, разів зо два ми зустрічалися під балконом. Він навіть якось чудно і пильно вдивлявся у мене, немов щось вивіряв. Але мало де ми могли зустрітися? Ні, він нічого не знав. А ся розмова зросто звичайна його манера щось вигадувати.

— Ідіоти, їй богу, люди, — раптом з усмішкою в голосі заговорив Яким — стільки є способів зробити своє життя радісним, стільки є хорошого на світі. Або бояться, або просто лінуються, або чорт їх знає чому не беруть того. Ну, хай мужик робить, той що з голоду пропадає і не вилазить з ненавистної, остогидної праці; тому не до будування. Ну, а такі як ти?

Тут він повернувся до мене.

— Молодий, здоровий, не забитий... Тільки будувать щастя. Ну, чого ти киснеш? Чому енергійно, свідомо не візьмешся до свого щастя. Що тобі треба?

— А ти чому?

Як холодною водою облив я запал мого Якіма. Він нічого не сказав і знов одвернувся од мене.

Мені стало шкода його і я навіть не посміхнувся.

Тільки місяць вгорі посміхався. О, скільки він чув висказаних і не висказаних плянів щастя!

Після сеї розмови Яким став рідше заходити. Може-б він і частіше бував та я не сидів дома.

Починався май. Буруньки дерев на очах оберталися в листя, листя розливало на всі боки пахощі, сонце розгрівало їх, вітер розносив по улицах, по закутках. Скрізь були розчияні вікна, з вікон визирали люди, всі

жадно, як юдеї в пустині манну, збирали ротом, очима, грудьми, той теплий, хвилюючий дух. І всі були п'яні від його.

Я не міг сидіти на горниці, я занадто близько був до сонця. Воно вже з шостої години обливало мене з ніг до голови. О девятій моя „ательє“ було як тепла запашна ванна. Намагнічений сонцем, я мусів кудись іти, мусів до когось говорити; енергія сонця не має нічого спільного з хмурістю і покоем. Се могли-би підтвердити навіть кухарки й покоївки з нашого дому. Вони всі співали, миготіли в вікнах, щось витрусювали, блискали зубами, очима, навіть лаялись рухливо та радісно. І на мене вже не дивились з насмішкою, вони вже розуміли, що на моєму горниці в такий час не так уже й погано.

Деякі заговорювали зі мною. Вони дивувались, що я так рано вихожу з дому. Іноді я, дійсно, рано виходив, години о семій. Мені треба було руху і хоч подивитись на балкон. Се було необхідно для мене. Я знав, що о семій годині її не буде там, навіть о девятій навряд чи вийде, останній же час вона рідко й у день з'являла ся на улиці, але я мусів пройти під балконом. Хиба то вона любила, щоб її виходити?

Розуміється, її не було. Я з байдужним виразом лица дивився на вікна коло балкону й старався угадати, перед яким мені треба стати на коліна й молитися. Не вгадавши, я йшо вдалі. Дворники замітали улиці. Я помітив, що весною вони цілком инакше се роблять, ніж зимою? Зимою вони дивляться в землю, вигляд у них діяльний, суворий і рішучий, сніг і бруд вони кидають вам на ноги і не беруть на себе за те ніякої відповідальности. Весною-ж вони в землю зовсім не дивляться, — спершись на мітки вони охоче балакають зо всіма, кому єсть бажання їх

зачекаати. Підмітаючи в прожежутках бгачок, вони делікатно й обережно чекають, поки пройде прохожий.

Я любив дворників, особливо того, який підмітав під балконом жовтенького будинку. Не знаю, який він був зимою, а тепер се був чоловік з дуже розвиненим громадським чуттям. Він ніколи не був сам, — то з покоївкою, то з кухаркою, то ще з якою небудь дамою. Він з приємністю вступав і зі мною в розмови, а надто після того, як я подарував йому на пам'ять срібного карбованця. Від його я дізнався, що панка з балкона була сестра „учителя гімназії“ і жила у його, що у неї був ще один брат, „тарелійський (артилерійський) охвицер“ і що вона сама „дуже приятна баришня“. Але останнє я й без його знав.

Від балкона я йшов далі. Куди? А хйба не все одно? Коли чоловік має повні груди соняшної енергії, йому байдуже, куди йти. Скрізь любо, аби були люди, листя і небо. Бо сонце не любить покою, воно мусить з людей переходити в листя, з листя в людей, з людини в людину.

Я ходив по садах, вилазив на кручі над Дніпром, дивився в зелену знизу і синю зверху далечинь і почував, що люди можуть бути щасливі. І коли я забалакував з ними, то ще більш упевнявся, що се мусить бути, вони вміли гарно посміхатись. Той хто не може бути щасливим, той не може гарно посміхнутись.

А надто в сьому мене переконував Яким. Сей реаліст тепер просто сяяв, як саме сонце. У його була ще більша потреба руху, ніж у мене. Видряпавшись на моє горнище, він вертівся в йому, як перепел у клітці, коли йому покажуть перепелицю. То вигляне з дірки, то сяде, то знов схопяться, заспівав, одсуне мольберт і весь час говорить, говорить, говорить, говорить. А потім раптом схаменеться, тикне руку і, як той самий перепел, який побачив одчинені дверці клітки, прожогом вилітає

з горища. Куди він бігав? Ей, Якиме! Щось ти став занадто весело пурхати!

Я почав уже серйозно помічати се за ним. Чи не завелась у його десь перепеличка? Недурно в його ~~підли~~ усе такі розмови зі мною.

І справді! Раз надвечір Яким задиханий, спітнілий, насичений сонцем, сміхом, рухом, викотивсь до мене в „ательє“. Ударившись головою об свою улюблену бантину, він здивовано подививсь на неї, обчистив свій „котелок“ і якимось вертляво підбіг до мене. Я лежав у гамаку.

Яким узяв під козирьок, дзвінко клацнув закаблуками й скрипученьким високим голоском закричав:

— Клянусь дідуньом Ма'сом і бабунею Вене'ою, що ти за'аз підеш зо мною!

Я підвівся й з інтересом глянув на його. Переді мною стояв панок з задертою головою і гордовитим глуповатим лицем.

— А як не піду? — спитав я з усмішкою.

— То буде об'аза моїй чести. Моя шпага буде обо'ом'ятн її.

І повів рукою на лівий бік, де мусіла висіти його шпага.

Яким, „приставляючи“, сам ніколи не сміється, хіба що захоплений чимсь другим. Тепер він засміявся і, обнявши мене за руку, потягнув з гамака.

— Вставай мені зараз. Ідемо на човна. Раз-два! Оп-ля! Ну?

— Куди на човна? Хто?

— На човна на Хрещатик. Там будемо кататись по тротуару. Куди ж більше. А хто, питаєш? Собаки, коти,

мольберт, гамак, хто-ж їздить на човнах? І ти з ними.
Хочеш?

— Ідіот! Та хто їде?

— Їдуть люди. Розумієш?

— Які?

— На щастя не такі, як ти. Їдуть дві панни, одна дама, три кавалери, ти і я. Задоволений?

Я як раз думав про одну панну. Е, якби вона їхала з нами, я-б ні про що більше не питав.

— Що-ж то за панни? — спитав я без тої бадьорости, з якою він оповідав про них.

Яким коротко і нетерпляче сказав. То були дві курсістки. Кавалери — два офіцери і один педагог. Дама — жінка педагога. Він, Яким, — через тиждень буде адвокатом, а я — „поет“ і росомаха. От і вся компанія.

— Ну? Ваша милость потребує ще інформацій?

З мене було досить і я почав одягатись. Яким хапливо помагав мені і трохи не задушив краваткою, яку прислужливо запропонував завязати.

Ми пійшли по тій улиці, де стояв жовтенький будинок. Я був сьому радий, а чей вона сьогодні стоятиме на балконі.

Ні, її не було.

Але Яким раптом ввійшов в парадні двері сього будиночка і, як ні в чім, почав підійматися по сходах. От так історія! Ще чого доброго до них веде. А, ей! Та у них же дійсно і офіцер і педагог, „учитель гімназії!“ Я аж став на сходах.

— Чекай, Якиме!

Яким обернувся й здивовано глянув на мене згорнившись.

— А що таке?

Але я вже опам'ятовся. Дурниці, — та чого неодмінно зона?

— Нічого, у мене закололо в боці.

— Тьфу! — розсердився Яким і ще швидче побіг далі.

Коли ми піднялись на саму гору і Яким придумав гудзик електричного дзвінка, я вже був певний, що ми йшли до „неї“. Хоч на мідній табличці було написано „Сидоръ Ивановичъ Довбня“, я все-таки був певний, що се і її прізвисьце.

Так, се була вона. В сьому, розуміється, не було нічого страшного. Але коли ми увійшли, коли мене почали знайомити зо всіма, коли я червоний, як біфштекс, нарешті одійшов на бік і глянув на неї, — я побачив страшне. Очі її весь час дивились за... Якимом. Вона весь час бризкала сміхом і не одступала од його, вона ждала, ловила його слова і сміялась так, що мені в середині все помертвіло. Я нічого не розумів. Власне, я одразу, з одного погляду все зрозумів, але все таки не розумів нічого. Се трапляється.

Мені щось говорив невеличкий, коротко стрижений офіцерчик з білими бровами і гостреньким носиком. Я напружено посміхався до його, але нічого не чув до тої пори, поки він не крикнув:

— Клянусь бабуньою Вене'ою і дідуньом Ма'сом, сей художник закоханий! Він нічого не чує. Мої вам г'атуляції!

І він шаркнув переді мною ніжкою. Тоді я трохи схаменувся. Панночка, яка стояла поруч з офіцериком почервоніла, наче сей унук Марса угадав, у кого я був закоханий. (Бідна дівчина, я возненавидів її за те, що вона так само, як і я, була румяна, соромлива і, ні з того ні з сього, червоніла до самих вух).

І я і панна почервоніли, кожний, певно, з своїх окремих, власних причин, але і офіцерик та й всі інші зєднали ці причини в одну й почалися жарти.

А Ліна (так звалася „вона“) часом позирала на мене й ледве помітно посміхалася „балконною“ посмішкою. Чи сховала вона, принаймні, від Якима мої проходки під балконом?

Не знаю. Ні по Ліні, ні по Якимові нічого помітно не було. А не було тому, що вони самі нікого й нічого не помічали. Здавалось, — вони співали якийсь дует, зрозумілий тільки їм двом, та й то в хаті, де крім їх немає більш нікого.

Мені хотілось тихесенько пробратись до дверей, сковзнуть у них і зникнуть. Але таке бажання було, розуміється, утопією.

Знаючи се, я силкувався не дивитись на „них“ і зосередить всю свою увагу на інших присутніх. Але, по щирости, се було важко. Вони мене через щось дратували. Другий офіцер нагадував мені голови на вивісках парикмахерів, а галантний був як сам парикмахер. Дівчина мовчки червоніла і на верхній губі їй виступив піт. Се було вже занадто.

Тоді я перевів очі на педагога. Сей не червонів, але від його віяло такою гнітучою, учительською серйозністю, що мені хотілось вирвати з корінням пальму і бити нею його по голові. Він зовсім не посміхався. Кругле, матово-жовте лице його з невеличкими очима мало такий вираз, ніби він весь час ставив нам одмітки. Думки свої він викладав серйозно, докладно і ясно, через що було таке вражіння, ніби перед тобою що хвилини ставляють гладеньку, без найменшої плями стіну. Уявляю яка тоскна, безнадійна тиша панувала в класі на його лекціях.

Мені лишалося дивитись тільки на Антонину Серафимовну. Але й тут було мало заспокоючого. Оскільки чоловік її був обглажений, закруглений і імпонуюче-спокійний, настільки вона була кострубата, неспокійно-жвава, й без причини рухлива. Ся дама вся складалась з безглузких ліній і виступів; стан був десь на колінях, голова без потреби велика, щоки худорляві, а губи товсті. На носі для чогось пенсне, на шиї англійський комірчик. Вона робила вражіння повітки, куди наскладали без ладу всяких старих, ріжноманітних річей.

Я встав і одійшов до вікна. На подвіррю стояв дворник і, поставивши ногу на перекинute відро, чистив чоботи.

А в кутку Ліна й Яким співали дуєт.

Нарешті ми вийшли. Сонце було вже в вечірній задумі. Шибки горіли нестерпним оранжевим вогнем. Лиця прохожих були теж оранжеві. Небо погустішало і присутність низче. На землю обережно спадав теплий, пахучий вечір.

Ми взяли чотирі звощики. Сидор Іванович спочатку хотів взяти три, його пробували переконати, що трьох мало, але він серйозно і докладно розбив всі аргументи і довів, що три звощики коштуватимуть дешевше ніж чотирі. І як би хоч один звощик згодився везти по три чоловіка, — так би й вийшло. Але ні один не хотів сього і тому Сидор Іванович мусів скоритися необхідности. Але коли звощики заправили „скажені“ (як висловилаь Антонина Серафимовна) ціни, — Сидор Іванович уже не міг скоритись. Він не захвилювався, не сплескував руками, як його дружина, а поважно й безстрастно, немов виправляючи зшитки учеників, почав торгуватися.

Круг нас уже зібрались аматори вуличних дебатів і подій, а знизу вулиці поспішно йшов поліцай. Тоді Яким і Сергій Іванович вмішались і покінчили справу.

Але поки се сталось, офіцёр-красунь посадив Ліну на візника і поїхав. Ми помітили се тільки тоді, як перед нас прозвенів її голос. Вона з усиллям озиралась до нас і кивала Якимові з одчаєм в очах. Тоді Яким пихнув одного з візників кулаком у зад, схопив мене за руку, посадив і ми поїхали.

Я корився всьому мовчки, — і дебатам з візниками і цікавості прохожих і поведженню Якіма. Мене займало щось інше. Коли я вийшов на вулицю і глянув на небо, на залиті сонцем вершки дерев, на палаючі вікна, — я помітив, що в природі сталась якась зміна. Се була вже не та природа, яку я лишив, вступаючи на ганок жовтенького домику. І дерево, і небо, і домок і сонце, все було таке саме, але не таке. Вони стали простіші, старіші, звичайніші. Фарби стали блідіші, потертіші, лінії виразніші. Так буває, як дивишся на фотографії якийсь краєвид, а потім глянеш простим оком. І від сього чи від чого іншого я почув себе раптом самотним, стало сумно і пусто. Їхати на Дніпро не хотілось — але й до-дому не тягнуло, горище здавалось таким брудним, порожнім, глупим.

Раптом Яким сильно обняв мене за стан, притулив до себе і трохи ніяково, з здержаною радістю запитав:

— Ну, поете, що скажеш про се? Га?

Мені для якогось чорта забилося серце. Я знав, що він говорив, але спитав:

— Про що саме?

— Про Антонину Серафимовну. Правда, чудесна жінка?

Я проти волі глянув скоса в лице Якіма. Чи від сонця, чи чого іншого, воно здалося мені таким сміючим

і лукавим, що я поспішив перевести погляд на синю, по-
линялу спину візника.

— Чого-ж ти не відповідаєш? Та що з тобою? Чого ти такий?

— Мені голова заболіла, — сказав я і навіть приклав руку до лоба.

Він повірив, але не зрозумів мене, — в такому стані, як був він, звичайно ніяких болів не розуміють.

— Пройде на Дніпрі.

Я нічого не одповів. Якимові не сиділось. Він весь час перехилявся і з-за спини візника дивився вперед, де їхали красунь-офіцер і Ліна.

Потім знов повернувся до мене, обняв і почав говорити про те, — про що йому, видно, весь час хотілось з мною говорити.

Почав він з попередження, щоб я не дивувався його поведженню за останній час, — в його життю сталась одна дуже важна подія. А саме: він розпочав будувати свій „будинок“.

— Ти пам'ятаєш, ми раз з тобою говорили про се?

Я мовчки хитнув головою, неодривно держачи очі на таблиці з таксою цін.

Так от співробітником в сьому будованню є Ліна. Се чудова дівчина, се натура така, які родяться раз в століття.

Разом з сміливістю, одважністю, силою волі у неї стільки ще дитячої віжності, беспорядности, що зворушув аж до сліз.

Я штовхнув візника і сказав їхати швидче.

Візник байдуже покрутив над конячинкою батогом, а Яким заговорив далі.

Родичі її теж чудові люди. Брат людина поважна, інтелігентна. Вважає себе марксістом, колись навіть видав

за кордоном ескековську брошурку і промовляв на мітингах. Тепер він трохи притаївся, але се цілком зрозуміло, у всякому разі се чоловік щиро ідейний, поступовий, без міщанських забобонів.

І він, Яким, і Ліна сподіваються від його піддержки й допомоги в будуванні будинку. Єдине, що можна б закинути Сидору Івановичу, се те, що він дуже багато пише. Він пише вірші, драми, повісті, оповідання, наукові статті, романи, популярні брошюри, псалми, байки, оди, афоризми. Але й себ не така ще біда, коли б їх можна було не читати. А то треба читати, читання ж його віршів дуже багато сил однімає. Прочитавши сотню-другу рядків його поем, чоловік себе почував так, ніби обівся гливким хлібом.

Але, коли Ліна буде жити з ним, з Якимом, се можна буде якось уреґулювати.

Я знов пихнув візника, сей ідіот думав, що може нас везти, як молоко, візник знов покрутив батіжком, навіть не повернувшись до мене.

Антонина Серафимовна теж прекрасна жінка. Вона правда трохи зловживає самоаналізом. На її думку, дійсно інтелігентний чоловік мусить мати розвинене чуття самоаналізу. Без сього не може бути дійсної етики. Ну, се хто його зна.

Се філософське питання і досить складне, але річ в тім, що Антонина Серафимовна жінка ідейна і розуміє вагу свідомого будування свого щастя. Се найголовніше.

Другий брат — хлопчина не дуже серйозний, але милий і товариський. Крім того артилеріст, а там народ усе більш-менш освічений.

Вони всі знають його, Якимові, погляди на шлюб, на сімю і хоча трохи сперечаються, але сі суперечки не заважають їм дуже симпатично й приязно ставитись до

його. Можна навіть сказати, що на його дивляться, як на нареченого Ліни. Що ж, се в дійсності так і є, хоч ніхто ніколи й не „нарекав“ його так. Се й краще власне, в сьому й є вся річ, щоб все складалось природно, необхідно щоб се була не формальність, а результат вільного, глибокого чуття і розуму. Ліна з сим цілком погоджується. Взагалі, що до Ліни, то все ж таки треба дивуватись, як дівчина, вихована на старих традиціях, одним своїм здоровим чуттям істини урозуміла його! Інтуїція у сеї дівчини надзвичайна. А яка ніжність, яка подяжність! Вона згодна на всякі страждання, щоб...

Тут я раптом зупинив візника, вистрибнув і простягнув руку Якимові.

— Що се значить?! — широко подивився він на мене.

— Прости мене... мені так болить голова, що я ніяк не можу їхати. Попрохай за мене вибачення у компанії і їдь сам... Прощай!

І я хутко пішов у бічну вуличку. Я чув як Яким щось кричав до мене, але я не озирався. Потім зачувся грохот колес. — Він поїхав далі. Напевне, лаявся страшенно.

А я прийшов до дому, ліг, не роздягаючись, на свій гамак і пролежав так до самого світу.

Яким на другий день забіг до мене, неуважно спитав про мою голову, вилаяв, назвав „поетом“ і радісно заклопотаний побіг знов.

Так він забігав доволі часто, але я бачив, що йому зовсім не одвідати мене треба було, а просто спочинути на хвилину від тих почувань, які душили його дні і ночі. Але се йому мало вдавалось. Вони клубились в йому без перестанку і що хвилини, як вулкани, вибухали то в одному місці то в другому.

З його незв'язних оповідань і різних „приставлень“, я знав що він готує гніздечко. Се була „кватирка“ з чотирьох кімнат. Менше ніяк не можна. Одна — кабінет, де він прийматиме клієнтів. Друга їдальня. Без їдальні ніяк не можливо, тут хоч як собі хоч. Потім треба вітальню. Прийде, наприклад один клієнт, а він, Яким, зайнятий у сей час з другим. Де тому почекати? У вітальні. Ну, і нарешті — треба ж і спати десь.

Взагалі ж, се не така проста річ, — квартира, — як здається. Чи знаю я, наприклад, що таке „трушляк?“ Ні? Ага, а таких трушляків йому, Якимові, доводиться купувати кожний день. Довбні про сі приготування нічого не знали, отже треба було робити все самим. А Ліна знає, що таке трушляк стільки ж, як і він. От і маєш. Помагає Анна Кондратовна Піднебесненська, але вона дуже занята. Довбні ж не знають тому, що се буде для них сюрприз. А потім гроші. Гроші пливуть, як патьоки з гір. З позичених п'яти тисяч лишається всього якась тисяча.

Я слухав Якима уважно, в той же час не одриваючись від роботи. З мене дивом способом злізла, як з гадюки весною стара шкура, моя лінь. Я міг працювати з ранку до вечора. Всякі дурнуваті настрої, які були результатом ліні, зникли. Якимів вулканичний стан мене не зацікавив і цікавив так, як і всякий інший. Я був такий зайнятий, що навіть не міг вибрати вільної години піти з Якимом на його квартиру або до Довбнів, які вже дивувались, чому я не прихожу. Яким уже і лаяв мене і серйозно сердився, ображався, але я просто не мав часу. Удень я сидів з палітрою в руках, а ввечері був такий зтомлений, що мусів рано лягати спати.

Але раз усе таки мусів піти, бо за мною на моє горище прийшла сама Ліна. Було б уже неделікатно, як би чий тепер одмовився. Я пішов.

Якіма, дійсно, всі мали за нареченого. Але нареченого не формально, а по суті. Діти Довбнів, досить удачні копії з Сидора Івановича, майже весь вечір по черзі висіли на шиї Якіма Григоровича; Антонина Серафимовна підкладала Якіму Григоровичу найсмачніші шматки за вечерею; Василь Іванович (артилерист) в вільні хвилини, коли на Якімі Григоровичі не висіли маленькі Довбні, брав його за стані, присягаючись дідуньом Марсом та бабунею Венерою, оповідав йому добірні воєнні анекдоти. Навіть Сидор Іванович, говорячи до Якіма, де кілька раз посміхнувся. А після вечері, читаючи віршовану поему про Володимира Мономаха, весь час сидів лицем до Якіма Григоровича.

Я вже не кажу про Ліну, яка, навіть ріжучи м'ясо у себе на тарільці, не зводила очей з Кими (Якіма Григоровича).

Я цілком розумів кроткий і покірливий вигляд Якіма. Його зтомлену посмішку і деяку апатію в голосі, коли він одривав з своєї шиї цупкі руки кріхоток — Довбнів.

Але, не дивлячись на це, коли я прийшов на своє горище, воно здалося мені якимсь похмурым сідалом. Не запалюючи недогарка свічки, я ліг у свій гамак і, гойдаючись як в колиці, довго лежав і дивився у небо. У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали й шкрябали серце думки.

Мусів я й на „кватуру“ подивитись, — сього захотіла Ліна. Вона знов прийшла в моє ательє, знов поначіплювала собі на капелюха павутиння, трохи не сіла на палітру, лишилася по всіх кутках свій здержаний, лукавий сміх — і таки повела мене дивитись на „гніздечко“.

Мені показували трушляки, якісь бокальчики, чудесний письменний стіл, шев'юнг. Звонили в електричний

дзвоник, одчиняли й зачиняли вікна з особливими зацінками. (Тільки на двері спальні вони показали дуже неухважно і, сказавши лиш „а се спальня“, зараз же пішли далі).

— Правда, гарно? — що хвилини питала у мене Ліна і при сьому дивилась на Якіма.

А Яким „приставляв“ поважного, але дуже короткозорого добродія. Він натикав ся на меблі і ввічливо простягав їм руку, щоб поздоровкатись. Потім злегка конфузився й спішив ще більшою поважністю замаскувати непорозуміння. І коли у його виходило се художньо, Ліна, сміючись, брала його за руку і вдячно злегка пригорталась до його.

Я в такі хвилини дуже уважно розглядав хитрі визерунки на спинці крісла або узорі на скатерті і через те не бачив, як реагував на те Яким.

У той день я працював до самого вечера, не одриваючи очей від картини, а ввечері пішов в аптеку, сказав дати мені сонних порошків дві дози і випив їх зразу. Через чверть години я спав як тяжко п'яний.

На другий день боліла голова, але я вже міг працювати з паузами.

Так минуло кілька днів. Яким забігав рідше, бо наступав день, коли Ліна мала перейти вже в „гніздечко“. Вигляд у нареченого тепер був такий, як у порядних хазяйок перед Великоднем. Він що хвилини щось підраховував, ворушив губами, на питання повертав голову, але дивився безглуздим і невидючим поглядом; потім несподівано зривався з місця і біг кудись. Останні дні, коли він приходив, я вже навіть не здоровкався з ним і працював собі так, немов коло дірки сів горобець, з яким все одно не розбалакаєшся.

Але раз Яким прийшов цілком інший. Звичайно, я ще тоді, як він був на драбині, чув його кроки, поспішні хапки, енергійні. В дверцях горища він уже лаявся або кричав що небудь.

Тепер він прийшов, сів і почав мовчки стукати палічкою по підозві свого черевика. Я скоса подивився на його, — брови нахмурені, очі злі; на губах негарна посмішка. Зпочатку, я подумав, що він „приставляє“. Але він раптово встав, підійшов до дірки і повернувся до мене спиною. Потім, постоявши так, голосно хмикнув і сів знов, на сволок.

— Трошки несподівано, — вмить промовив він.

Я не зводив з його очей. Зустрівши мій чекаючий погляд, він одсунув капелюх назад, витер піт і сказав:

— Як ти думаєш, що про мене думають Довбні?

Я навіть палітру поклав і спитав:

-- Як що думають? Які Довбні?

Яким розсердився:

— Ой, слухай, не доводь мене своїми питаннями до бажання кинутись у низ головою. „Які Довбні“. Довбні, як Довбні. Іменно, довбні!... Ти знаєш, що вони думають? Що я хочу взяти Ліну на „содержаніє“... Розумієш?

Я хотів був теж розсердитись, але те, що він сказав, ошелешило мене. Як? Через що? На яких підставах?

На таких підставах, що він Яким не хотів вінчатись з Ліною. Вона не витримала, проговорилась і тепер у них цілий скандал. Виявляється, що вони чудесно знали про всі приготування, наводили про його скрізь справки, довідались навіть про багату тітку, яка має zostавити йому, Якимові, наслідство і вже обговорили, в якій церкві, коли і яке буде вінчання.

Але почувши, що вінчання не буде, обурились до того, що артилєрист трохи не послав йому, Якимові, ви-

злика на дуель. І се після тих розмов про вільний шлюб, в яких вони виявляли стільки лібералізму, інтелігентности!

— Слухай, голубе, — раптом підвівся Яким і для чогось взяв у мене з рук квачика. — Я маю до тебе прохання. Се явне непорозуміння і більше нічого. Тут якась єрунда. Знаєш що? Піди до Сидора Івановича і поговори з ним, як мій друг. Розумієш? Виясни ти йому, що тут діло не в демонстрації. Вони думають, що ми хочемо робити якусь демонстрацію, фарс показувати. Чи ніби пропаганду якусь. А артилерист певний, що я беру її на „содержаніє“. Ну!?... Виясни ти сим довбням, що нічого подібного немає. Я не можу з ними говорити. Мені хочеться взяти Сидора Івановича за ноги і товкти його головою об стіну. Ради бога, голубе, урятуй мене від уголовного злочинства... З артилеристом не балакай. Сей йолоп гадає, що я можу, розумієш, можу прийняти його виклик! Ну, подумай. Вірять дурень, серйозно вірять, що я можу боротись з ним сим офіцерським способом... Ну, підеш? Га?

— А Ліна сама як до сього ставиться? — не дивлячись на Якіма, спитав я.

— Ліна готова кожної хвилини плюнуть на них. Але розуміється хочеться, щоб без зайвих непотрібних неприємностей... Потім ось ще що...

Тут Яким нахилив трохи голову і почав колупати пальчкою глиняну підлогу горища.

— Вони так думають, що... Ну, одним словом, коли прийдеться, можеш сказати їм, що Ліна все одно вже моя жінка... І коли б я хотів, як каже той дурник, дурити, то міг би не затівати всього сього, а просто подурити ще трохи й покинути, як роблять офіцери. Спокійніше було б.

Я одвернувся взяв квачики і почав їх витирати. Але руки мені дріжали і я поклав їх назад.

— Підеш, Василю?

Я прокашлявся, бо боявся, що мій голос буде хрипкий і ненатуральний.

— А се pomoже? — спитав я.

— Може pomoже. Вони знають, що ти мій близький чоловік. Потім ти їм подобався. Ну, взагалі... свідком чи що будеш...

— Я піти можу, але... Я сумніваюсь, Якиме... Равони так думають, а ти так, то тут уже нічого не зробиш.

— Та ідіоти вони, чорт би їх взяв! — вмить спалахнув Яким. — Яке вони мають право мішатись в наше життя

— Право родичів Ліни... Вони бажають їй щастя...

— Ну, їхнє щастя відоме!..

— Твоє також відоме...

В мені вже прокидалось роздратовання. Сей чоловік уявляв, що життя — то якийсь ряд експериментів. Та з своїм життям усе можна виробляти, але до чужого б можна поставитися уважніше.

Яким насунув капелюх на лоба і холодніше спитав:

— Ти скажи, можеш піти чи ні?

Я також суховато одповів...

— Я сказав, що піти можу, але то ні до чого не приведе. Чому ти не хочеш вінчатися? Се ж гупо, Якиме, як що серйозно говорити. Кожний чудесно розуміє, що се формальність. І на віщо з сього учиняти цілі драми. Се моя думка, а піти я можу.

Яким раптом простягнув руку й сказав:

— Прощай.

Мені зробилось трохи ніяково; — Ліна ще може подумати, що я з ревности не пішов. І я розсердився.

— Та чекай! Коли ти хочеш, щоб я за тебе говорив, то мушу ж я знати, що ти думаєш. Так чи ні?

Яким трохи помовчав і почав вияснити, що він думає. Але се було все те саме: свобода, рівність, незалежність жінщини, вільна праця, будівництво і т. д.

Поки він говорив, я почув, що мені при думці про побачення з Ліною без Якіма (а побачити її я повинен був) знов з'явилося незрозуміле хвилювання і неодчипна згадка про одну обставину з усеї сеї історії. А саме: чому Ліна й досі не сказала Якимові про моє гуляння під балконом? Адже ж вона не могла не бачити, чого я гуляв? Посміхалась же вона до когось? Хай се не до мене, але все ж таки я викликав сю посмішку. Як же пояснити се мовчання? Тайна зо мною від Якіма?

Що могло вийти з тої тайни й навіщо мені треба було переконуватися в її істнуванню, я ясно не міг сказати самому собі. І перше я з соромом відганяв од себе ці думки. А тепер роздратовання на Якіма немов дало мені право не боротися з ними.

Яким на улиці сказав, що мене на балконі піджидатиме Ліна. Так вона умовилась, як він ішов до мене. Я мовчки й серйозно хитнув головою, попрощався з Якимом, з котрим мав стрінутись на бульварі й пішов до Довбнів.

Доручення Якіма я постановив виконати сумлінно, яко мога об'єктивніше переказавши його погляди й наміри.

Постановивши се, я вже про Якіма не думав. Мою увагу цілком забрала Ліна: яка вона буде зо мною, коли я нагадаю їй про той час, як вона колись, бачучи мене, тонко й лукаво посміхалась?

Але Ліни на балконі не було. Я пройшовся раз, другий, третій, — вона не з'являлась. Тоді я пішов просто в квартиру до них.

Двері були в снін чомусь не зачинені. Чи не виглядала вона мене звідси?

За дверима десь у кімнатах чулась голосна балачка. Я ~~я~~хо ввійшов у сіни і кашлянув. Зараз вибіжить Ліна і в напівтьмі сіней блиснуть її міндалеві милуючі очі.

Але ніхто не вибігав, а з сусідньої хати виразно доносились до мене розмова. Я проти волі прислухався. —

— Ти сам пришелелепуватий! Як би у тебе було хоч на крихту самоаналізу, ти побачив би, що ти простий скот. Грубий неделікатний скот. Ти—тиран. Ти вимучив усіх нас.

Голос був Антонини Серафимовни, піднятий тонів на три вище звичайного.

І зараз же зачувся розварений баритон Сидора Івановича:

— Я тобі сто двадцятий раз кажу, що ти дурепа, хоч би у тебе був розпроаналіз. Хто тебе просив говорити їй? Хто? Я тобі раз сказав...

— Ти сам їй сказав! Дурню товстолобий. Знаєш ти се чи ні?

— Не лайся!

— Дурень! Довбня!

— Не лайся кажу!!

— Не боюсь я тебе...

Зачувся дитячий різноголосний плач, який, очевидно, довершив терпіння Сидора Івановича. Донеслися звуки ляпасів і вереск дітей. Кого бив Сидір Іванович, дітей чи кого іншого, я не довідався, бо поспішив знов вийти на сходи. Постоявши трохи, я причинив двері і подзвонив. Через якийсь мент швидко заступали чийсь ноги і двері відчинились.

Стояла Ліна. Вона була схвильована, очі були чудні, немов тільки що плакала.

— А, се ви? Ну входьте... Тільки я думаю, що нічого не допоможе. Я зараз скажу братові...

Було ясно, що я прийшов не в пору. Я не встиг нічого сказати, як вона вже вийшла. За дверима було тихо, тільки десь здалеку, як писк комаря, чувся дитячий плач.

Мені хотілось зачинити двері і втікти. Я сам бачив, що доручення Якимом просто дурне. Але тікати було пізно.

Ліна поклікала мене й провела в кабінет. Сидор Іванович стояв біля столу, спершись на його кулаками, як то роблять оратори перед промовою. Він сухо привітався зо мною й мовчки показав на стілець. Ліна вийшла.

Я почервонів, трохи змішався, але зараз же приступив до справи. Сидор Іванович також сів і слухав мене так, немов я оповідав йому з лекції. Яку одмітку я дістану, по лицю його неможна було вгадати, — воно було непорушне й непроглядне, як булка.

Наприкінці своєї оборонної промови я розпалився з вуха мої, як звичайно, горіли. Але я був задоволений: коли Ліна чула під дверима, вона мені ні в чім докорити не могла.

Сидор Іванович слухав з тим же виглядом і часом зворушив пальцями білої і пухкої руки, схожої на ще не спечений шматок тіста. Коли я скінчив, він промовив „так“ і зробив невеличку паузу, ніби даючи мені час спочинуть.

Потім почав викладати свій погляд на сю справу. Москаритись на неточність його викладу я не міг. Воно, напевне, відповідало всім правилам реторіки — здавалося, він знав про мій прихід і зарані наготовив свою відповідь. А в чому вона була, тому слідує пункти.

Перше. Яким Григорович добродій Чепурківський образив всю родину Довбнів. Допустивши навіть, що він не має на меті обдурити Ліну, все ж таки його бажання, демонстративне бажання не вінчатись, є образою для всіх, хто вінчався, а значить, і для родини Довбнів. Своім

ьчинком добродій Чепурківський ніби докоряє всім вінчаним, навчає їх і обвинувачує.

Друге. Наміри й ідеї д. Чепурківського ані трішки не нові. Кожна ідейна й поступова людина поділяє їх. Але проводяться в життя ці ідеї не так, як гадає собі д. Чепурківський. Хай він уважно погляне навкруги і вдумається у той непохитний факт, що всі видатні й передові люди, люди науки, як — професори, вчителі, лікарі, навіть громадські діячі, революціонери й борці за нове життя, — (він підкреслив ці слова) — всі вінчаються. Невже д. Чепурківський думає, що він краще за всіх цих людей.

По третє, нарешті, щастя родини не залежить від форми шлюбу, церковна вона чи яка инша, доказом чому можуть служити многі приклади. В данному вже випадку упертість Якіма Григоровича може спричинитись до великого горя стареньких батьків Ліни, які живуть на провінції. А їй самій дасть тисячі образ і неприємностей.

Правду сказати, коли б се говорив хто инший і не в такій формі, я б, розуміється, цілком щиро й навіть гаряче зо всім погодився. Але Сидор Іванович розхолоджував настрій.

За третім пунктом, — нема ніякого сумніву — повинен був піти четвертий, а там і пятий, але сьому на перешкодї стала Антонина Серафимовна.

Вона без стуку ввійшла з других дверей і з сумним, та надзвичайно кротким виглядом підійшла до мене.

Сидор Іванович замовк, нахмурился і тихо сказав: — Ми, Антоніно, заняті.

Антонина Серафимовна навіть не глянула в його бік. Вона взяла мене за руку й, дивлячись мені в лице страдаючим кротким поглядом, з де-якою урочистістю заговорила:

— Василю... Василю... Вибачте, як по батькові?

— Андрієвич — підказав я.

Василю Андрієвичу! Перекажіть йому, що я його прощаю ...

— Антоніно! — незадоволено й сердито перебив її Сидор Іванович.

— Дайте мені спокій, — на пів повернулась до його Антоніна Серафимовна.

— Перекажіть йому, що я його прощаю. Скажіть, що я любила його, як мати, сестра. І люблю все ж таки й тепер. Скажіть.

— Антоніно!

— Дайте мені спокій, прошу я вас, — з натиском сказала Антоніна Серафимовна і вже з меншою кротістю.

Сидор Іванович різко пересунув бідні зшитки й, здається, щось прошепотів про себе.

— ... Скажіть йому, що я маю надію, що наш милий Кіма все ж таки ... не зрадить своїй добрій, прекрасній натурі. Чуття аналізу підкаже йому дійсний шлях.

Сидор Іванович підвівся, взяв Антоніну Серафимовну за руку й хотів одвести вбік. Але від сього вийшов цілком несподіваний наслідок. Тільки Сидор Іванович торкнувся Антоніни Серафимовни, як вона вся здригнулась і сильно шарпнула свою руку назад. І в той же мент з усього розгону оперіщила мене по перенісцю. Мені посипались іскри з очей і полились сльози, а по черепу пройшов гострий колючий біль. Я вже більш нічого не чув. Здається Антоніна Серафимовна з жахом вибачалась, здається вони лягались і знов щось говорили до мене.

Я не слухав, встав і, ледве розбіраючи крізь сльози дорогу, вийшов з тої хати. Але мене зупинили, посадили, дець взялась Ліна з мокрою хусточкою, почала її класти на очі, позбігались діти, з кухні визирала покоївка. Круг мене завелася шамотня, крик, лайка, писк дітей, яких

виводили з хати. Я сидів червоний, злий і від всієї душі кляв Якіма.

Через пів години заплаканий, з червоними очима—я холодно переказував нареченому результат своєї місії. Він стояв і слухав мене з усмішкою. Кінець розвеселив його зовсім. Він похляскав мене рукою по плечі, завірив мене, що „до весілля заживе“ й попрощався, нічого не сказавши про свої наміри.

Кінчилось тим, чого й треба було чекати, — Ліна переїхала в гніздечко без дозволу брата. Антонина Серафимовна почала тайно ходити до них і сі дні, як казав Яким, були днями печалі й воздыханія. Вона приходила з обличчям, але прощаючим лицем, на всі предмети дивилася з сумом, немов бачила їх майбутню гірку долю, і весь час зітхала. Але ж, як людина добра, вона не могла байдуже дивитись на погибель близьких людей і старалась помагати їм, чим могла. Вона наводила контроль над прислугою. Бо кожна кухарка чи покоївка, то перший внутрішній ворог кожного хазяйства. Вона журила Ліну за легковажність в зносинах з модистками, булочниками, крамарями. А особливо вона старалась урятувати молодих людей від того шляху, на який вступив в своїй адвокатській діяльності Яким і тягнув за собою Ліну.

Власне вона мала велику рацію.

Річ в тім, що сей комік і в адвокатурі зумів знайти можливість проявити свою експериментаторську натуру. На його думку — адвокати се звощики. Закон се — велике місто, а статті й параграфи його се — улиці й переулочки. Десь у городі єсть пункт, який називається Правда. Хто перший прибіжить до цього пункта, того й правда. Звичайно, що той швидче побіжить, хто візьме кращого

звощика, який має доброго коня і знає всі заковулочки й переулочки. А хто може взяти кращого звощика? Той, хто гроші має. Хто ж не має, той або на шкапині їде або пішки плентається. І, розуміється, програє.

І от сей філософ рішив робити такий експеримент. А ну, що вийде, як він звощик — Яким почне возити тих, хто не може добре платити? Угадати, що могло вийти з того, зовсім не трудно. Перш усього розуміється те, що звощик — Яким возив би тільки мужиків, міщанчиків, дрібних випадкових злодіїв, робітників, копійчаних простітуток, босяків.

І хто знає, чи далеко б він заїхав з такими пасажирами?

І, само собою, що Антонина Серафимовна не могла спокійно дивитись на таку їзду і робила все, що було в її силі, щоб одвернути його від цього експерименту. Але то не так легко було. Справа ускладнялась ще тим, що до своєї забавки він притягнув і Ліну. Замість того, щоб дбати про хазяйство, займатись музикою, літературою, вона стала готуватись на його помішника. Читала юридичні книжки, ходила в суд з Якимом, писала його папери. Те, що у них у вітальні завжди товклись якісь темні, підозрілі постати, її тільки забавляло. Уже пропали з столу вазочка, альбом, їх то не обходило. В квартирі завжди регіт, крик, спів. Се була не канцелярія адвоката, а дитяча кімната, де двоє дітей граються в „присяжного повіреного“.

Дійсно, все їхнє життя мало характер якоїсь гри, забавки. Починаючи з реготу кухарки Теклі та покоївки Дамі, яких вони підібрали під свій стиль, і кінчаючи комічними „клієнтами“, се було все не серйозне, не стале, не похоже на те, що звичайно бачиш у поважних людей з поважною справою. Який би молодий ні був адвокат, у його прийомній, чи в кабінеті завжди чувається

... стовісті, імпазантність, навіть торжественність. Клієнт чує себе як перед сповіддю в церкві. Навіть обстановка відповідна до того, — скрізь поважні томи книжок, з законами, купи паперів, які небудь преспале, нагадуючі правосуддя, строгі гравюри, важкі портєри.

У цих же дітей нічого подібного не було. З клієнтами вони балакали, як з Дашою, зі мною, з Антоніною Серафимовною; в хатах було занадто багато сонця, скрізь квітки, навіть в кабінеті на столі; томи законів, хоч і стояли у шафі, але ніякого імпазантного вражіння не робили.

Я певний, що як би Яким не вигравав так удачно справ, то й ці б „пасажири“ перестали їздити на йому до „Правди“. Занадто вже просто і легко все те вони виробляли.

Не кажу про Антоніну Серафимовну, навіть я не міг видержати і де кілька раз заговорював з ними про се. Але вони були неможливі. Вони нічого не чули, вони були повні всяких судових подій і вражінь. Замість серйозної балачки, Яким починав „приставляти“ то прокурора, то оборонців, то підсудних.

Ліна дивилась на його захопленими очима і ляскала в долоні. А потім вони обоє зривались з місця і починали співати комічні дуєти.

Антоніна Серафимовна безнадійно поглядала на них, витирала сльози і йшла до дому.

І як тільки вона виходила, вони ставали трошки поважніші. Ліна зараз же починала оповідать, як Антоніна Серафимовна умовляла „вплинуть“ на Якіма Григоровича. Серце, мовляв у його добре, але немає ніякого чуття самоаналізу. Се його погубить.

Потім переказувала, як її зустріла подруга і шопотом спитала, чи правда, що вона так живе з Чепурківським.

Ся тема була найчастіше у Ліни. Не було того дня, коли я приходив до них, щоб вона не розказала про той чи инший випадок. Вчора її зустрів бувший видатний есдек і надзвичайно обережно та занадто ввічливо балакав з нею. А позавчора в трамваї їхала разом з своєю колишньою клясною дамою і та весь час бігала очима й червоніла.

Траплялись комічні випадки з почтальонами, які ніяк не могли звикнути до того, що вона може приймати Якимові листи. Іноді й Яким картинно представляв хазяїна дома, з хитренькою й розуміючою посмішкою задавав питання про Ліну.

Ліна дуже весело сміялась. Мені часом здавалось, що навіть занадто весело.

Але мабуть, то мені тільки здавалось, бо я не бачив її лиця в такі хвилини.

Я на неї дуже рідко дивився. — Я бояв ся, що в моєму погляді прогляне що небудь образливе для неї, — їй же все здавалось, що на неї тепер всі мужчини якось особливо подивляються. І хоч се їй було цілком байдуже, навіть смішно, але я не хотів щоб вона про мене се говорила.

Тільки, коли я був певний, що вона мене не бачить, тоді дивився. І справді, тепер вона була далеко крашаніж раніше. Вперед вона носила блузки з оголеною шиею, і здавалась невинною дівчинкою, тепер почала носити білі комірчики з червоною довгою до пояса краваткою. В білім і чистій, як цвіт, сукні, з червоною квіткою в пишному чорно-блискучому волосі, з ярко-червоними губами і білими, рівними зубами, — вона давала вражіння сонця, гарячої крові, руху, кипіння.

І, дійсно, вона ніколи не сиділа спокійно. То щось хапливо, заклопотано шукала в товстих книжках, то

збиралась кудись бігти, то оповідала що небудь соняшне, гаряче. І завжди вільно чи невільно мала на увазі Якіма. Здавалось, вона підбирала кожне слово, кожне чуття своє. Кожний рух, щоб подобатись тільки йому. Коли Яким се мав на увазі, не бажаючи вінчатись і ставляючи перед нею погрозу в усяку хвилину покинуть її, то він свого досяг. І признаюсь, я проти волі почув заздрість до його. Не злу, а сумну, тоскную заздрість, таку, яка бувала, наприклад, коли я дивився з дірки мого горища на неосяжний, голубий і зелений простір неба й землі.

Правду сказати, ся тоска почала до мене де далі то все частіше зазирати. Весна вже визріла в літо. Горище мове стало нестерпним і я мусів з десятої години вже тікати з його і йти в сади, на Дніпро. Але скрізь уже фарби погустішали, посіріли. На листях лежав порошок і коли я приходив увечері додому, він був у мене на черевиках, на зубах, у вухах. Горище все більш і більш ставало для мене порожнім, брудним і писк мишею наганяв думки про самотність, непотрібність мого існування.

Особливо се бувало, як я приходив від Якіма й Ліни, до яких я вже присягався собі не ходити. Але що те присягання?

І раптом я дістав звістку з мого містечка, де я родився, що помер мій дядько і лишив мені разом з другими наслідниками цілу тисячу рублів! Дядько сей торгував вірвовками, дьогтем, милом і завжди в споминах моїх пригадувався мені неодмінно з запахом всіх сих предметів.

Діставши сю сумно-чудову звістку, я згадав руду товстеньку постать мого чудесного родича, деревляну підлогу „лавки“ з плямами від нафти й дьогтю, мотки вірвовок, батогів, шлей, які висіли перед дверима магазинів,

і подивувався долі, яка чудесним способом може перетворити такі прості речі в фарби, сонце, радість. (Бо я вже зразу постановив на сію тисячу їхати в Італію і серйозно студіювати італійських майстрів).

За два-три дні я зібрався, затулив по умові дірку залізом, попрощався з Ліною й Якимом, останній раз обійшов мої закутки на Дніпрі й поїхав у своє містечко.

А ще через два тижні я уже сидів на Фієзолі і дивився на кокетливу Фльоренцію. Я тільки що дістав від Ліни й Якіма картку з малюнком сільського адвоката. Під адвокатом було підписано „Яким через десять років“ і тут же: „Привіт Фльоренції від далеких варварів“.

Ся картка викликала в мені забиті шумом європейських вокзалів, готелів, улиць, картини недавно минулого. В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлюзі їдальні. Ніжний, солодкий сум обгорнув мене.

Внизу білими камінчиками розсипались біллі Фльоренції. Бугриста, поломана далечінь вкрилася легкою, синьоватою мрякою. Було схоже на те, як курець пустить дим на рукав і він стелеться низькими волокнистими хмарками. Скрізь, як подрізувані чуби героїв Гоголя, стоять непоручні кіпаріси, немов стережуть отари сірих, дрібненьких маслин.

Обгорнутий сумом, я сидів, дивився на кіпаріси і згадував Дніпро, горище, балкон, експерименти Якіма. Сама собою душа моя посміхалася любовною, розуміючою посмішкою. В ту хвилину мені здавалося, що я зрозумів Якіма і Ліну, зрозумів Сидора Івановича, його жінку, навіть брата його.

З Фльоренції я поїхав з Пізу, Міляно, Рим, Неаполь. Скрізь я тинявся по музеях, церквах, галлеріях і весь

був повний ними. Мені снились фрески, полуплені стіни, довгі коридори з нішами, в яких стоять постаті з одбитими руками. В моїх чуттях, запасі знань, артистичних поняттях запанував хаос. Я так з ним і ходив, не маючи спроможності дати йому якийсь лад. І мені було любо так. Я рішив нічого не робити і се надавало моїм переживанням колір вічного свята.

Від Якіма і Ліни я час від часу діставав листи. В них була та сама радість, заклопотаність і якась напруженість. Один раз вони написали, що помирилися з Сидором Івановичем і артилеристом, які тепер почали бувати у них. Взагалі гостей стало у них більше. Се вимагає трошки грошей, а „клієнти“ щось не багато дають. З сього приводу, мабуть, у них уже почались дебати, бо одня раз Ліна приписала, що Яким згодився взяти діло одної фірми, яке повинно дати стільки грошей, що й вони зможуть поїхати в Рим. (Я був тоді в Римі).

Після того я щось місяців три не мав від них дозгик листів. Присилали іноді картки, але з них нічого не можна було дізнатись про їхнє життя!

В Росії вже підходила масляна, їздили на санках, збирались їсти блини. А я в Неаполі в сей час упрівав од спеки і мріяв за снігом. В сей же час я раптом дістав від Якіма листа, який починався так: „Слухай, мордовороте, а чому ти мовчиш, немов подавився італьянськими макаронами?“ А кінчав ся коротенькою припискою: „Можеш поздоровити мене: через дві години їдемо вінчатися. Ти, розуміється, здивуєшся, але лучче не дивуйся: „краще одна велика неприємність ніж тисячі таких“. Так формулює Сидор Іванович Довбня. Я мусів з ним згодитись. Крім того тут замішались старенькі батьки Ліни, для яких переважно се робиться. Словом, свинство, клянусь бабуною Вене'ою і дідуньом Ма'сом. Привіт тобі від усіх нас.

Напиши. Твій Яким. P. S. Єдина потіха та, що в контракті я поставив умови—не бачити у себе дорогих родичів Довбні. Немає злого, щоб не було в йому доброго. Пиши. Я.“

Сей лист зробив на мене чудне враження—мені стало скучно, немов виїхав хтось непокійний, але інтересний і дорогий. Я знав, що так кінчиться, хотів навіть того, але все таки було чогось обидно і сумно.

Я так і написав Якимові, але від його ніякої відповіді не дістав, тільки Ліна прислала картку й підписалася не „Довбня“, як раніше, а „Чепурківська“. Я довго дивився на ту картку і, пам'ятаю, голосно сказав: „Ну, принаймні, кінець експериментам“.

Минуло ще місяців три. Італія почала вже надокучати мені. Вона схожа на своїх женщин, пишна, знойна, але одноманітна. Вона завжди посміхається, а в сьому є щось дурновате. Мені надокучила злодійкуватість італійських крамарів, які обсідають форестера, як комарі; надокучило вічне літо, апедьсини, лімони, декоративна природа з приємливо розставленими скрізь лавами для спочинку. Німці і Англичане з бедкерами в руках і клопотливістю в очах наганяли на мене таке чуття, що хотілось мною сісти на тротуар і, падаючи ногами, заплакати.

Приходу весни я не помітив: Італійський клімат не знає зимньої туги за весняним цвітом. І тому я скучав за духом розталого снігу, за жовто-зеленою травичкою під глинами, де гріє сонце. Я скучав за вечірніми приморозками, коли зорі на небі великі, чіткі і хочеться од невідомої радості насунуть городовику на самий ніс його хвормену фуражку“.

Одним словом, у мене почалася *nostalgie*, нудьга за рідним краєм.

І от в таку пору я дістав від Якіма листа такого змісту:

„Мій любий маестро! Маю до тебе прохання. Коли ти досить надихався італ'янською природою, яку вже почав так рішуче лаяти в своїх листах, то приїзжай на Україну. Мені потрібна твоя поміч. Серйозно говорю: я дуже тебе потребую. Щоб ти уважніше поставився до моїх слів, скажу, що маеш мені допомогти залатати тріщину в моєму „будинку“. Страшного нічого нема, але латать треба швидко. Приїзжай, голубе. Як що згода, телеграфуй, коли виїдеш. Настрій не важний, тому й не пишу більш нічого. Чекаю телеграми. Цілую. Яким“.

Справа, видно, була серйозна, раз Яким звернувся з проханням допомогти. Та ще так негайно треба було одповісти.

Я поставив зараз-ж їхати і зараз же зателеграфував про се Якимові.

І от я умитий, але зтомлений дорогою, сижу в їдальні Чепурківських. На столі, застеленому чистою, дорогою скатіртю, горить лампа і стоять найдки, а за самоваром сидить Лїна й розливає чай. Яким то ходить по хаті, то сіда і дивиться на мене блискучими ласкавими очима. Іноді він устає, немов випадково підходить до мене, й жартливо обнімає мене. Але та випадковість і жартливість так недобре зроблені, що мені в грудях підіймається гаряче чуття зворушення й жалости до його.

Балакали ми, як звичайно, в таких випадках, незвязно, занадто весело, одривисто. Чи від втоми, чи од вражіннь рідної обстанови у мене боліла голова і я дуже конфузився. Але, не дивлячись на се, побачив дещо, чого

раніше не було. Перш усього, було помітио, що Ліна одяглась спеціально для мене. Я не міг би сказати, в чому саме те виявлялось, але якось почувалось, що вона перед моїм приїздом стояла перед дзеркалом і оглядала себе з усіх боків. На крилах носа, наприклад, легесеньким порошком лежала пудра. Краватка була дуже чепурию завязана; зачіска, очевидно, зроблена була недавно перед сном.

Була й ще одна риса. Говорячи чи до мене чи до Якіма, вона вже не дивилась на його так, як рік тому назад. Часом вона кликала його до себе, поправляла йому краватку чи зачіску і цілувала. Раніше вона ніколи не цілувала його ні при кому.

Змінилось щось і в поводженню з прислугою. Тоді Ліна дозволяла говорити на себе тільки „Олена Івановна“, а тепер нічого не мала проти, коли їй покоївка говорила „пані“. І покоївка була инша, одягнена як гімназистка, з видресірованими рухами і холодним лицем. Сміхушки Даші не було вже.

Обстановка теж стала иншою. Прості стільці зникли, тепер я сидів на стільці з високою, дуже рівною спинкою. На підлозі лежав килим, кидались в очі поважні портєри. Все стало хазяйновитіше, сталіше. Сама Ліна здавалась певнішою в своїх рухах, не було колишньої напруженості: а Яким робив вражіння чоловіка, якому ніколи виспатись і причепуритись. Щось зачучверене було в його не так у фігурі, як у виразі лица, голоса, очей.

Вони очевидно, не помічали сеї зміни в собі, як не помічають люди зморщок у себе на лиці, які приходять одна по одній, непомітно, потрохи і міняють все лице.

Я говорив, слухав, придивлявся і старався, як і всю дорогу, угадати, де саме у них зробилася тріщина. Я її не бачив. Все було спокійно, почувалась твердість стано-

вища, кожний предмет, кожне слово, почування були на своєму місці.

— Ну, голубе, може ти спочинеш трохи? — запропонував мені Яким.

Мені почулася в його голосі якась инша нота і я поспішив згодитись.

Він одвів мене у свій кабінет, примусив лягти на канапу, заставив лампу книжкою, а потім заходив по хаті.

Я чув, що він зараз почне говорити про тріщину, чув се по його мовчанню, по нерівній ході, по поглядах на мене.

Голоза мені боліла, в ухах стояв ритмічний грюкіт поїзда, безвзяно миготіли обривки розмови за столом. Але увага моя була натягнута, як парус.

Яким зупинився коло груби, сперся об неї спиною, помовчав і заговорив.

І дійсно заговорив про „тріщину“. Вона-ж була ось в чому.

Останніми часами Ліна трохи змінилася. Вона стала спокійніша й навіть трохи холодніша з ним, з Якимом.

(Тут Яким виняв цигарку, уважно постукав мундштуком об портсігар і закурив).

Крім того в часи інтимних балочок вона иноді зачинає розмови про других мужчин, цікавиться деякими подробицями полового життя, взагалі виявляє інтерес до такого, про що раніше ніколи не думала. Звичайно се буває у багатьох жінок, особливо у незанятих, у яких багато вільного часу і відсутність інших інтересів.

(Я почервонів і серце мені чогось замерло. Але було темно, Яким стояв далеко від мене).

Потім Ліна почала тепер більше бувати в гостях і приямати гостей у себе. Се заважає. Чоловік за день

стомитесь по судах, хотілось би спочинути, а тут гості, співи, скрипки, вечери.

І нарешті...

(Яким зробив паузу, подивився собі під ноги і з усталістю заговорив далі.)

І нарешті, Ліна, здається, фліртує з Калмиковим (се той офіцер, з яким ми колись їздили на човні). Він грає на скрипці, а Ліна акомпаніює. Вона, звичайно, не помічає того, що фліртує, се виходить непомітно. Але той флірт кінчиться, розуміється, тим, чим завжди кінчається, — вона йому віддається, віддається випадково, свідомо не бажаючи того. За се вона буде каятись, мучитись, за се вона навидить його, Якима, і сим звяже себе з Калмиковим. Потім ввійде в смак злочинности і буде обманювати уже свідомо і з інтересом. Се буде заповнювати її життя. Далі Калмикова змінить другий, потім третій. І вийде звичайна історія, яка буває по всіх так званих „порядних сім'ях“ адвокатів, професорів, лікарів, офіцерів, чиновників.

Я лежав не порушно. За дверима кабінету, в ідальні дрібно і м'яко ходили чийсь ноги. Очевидно, прибірав хтось з столу; то, мабуть, була покоївка, але мені чогось уявилась фігура Ліни, повніша й спокійніша, ніж рік тому назад.

Яким знову зробив паузу. Я мовчав, — тепер мені здавалось, що весь час з того моменту, як прийшов той лист від Якима, я уявляв собі тріщину іменно в цьому роді. В чому іншому вона могла бути?

Яким помалу пройшов по хаті і зупинився коло столу. Лямпа заграла на його ланцюжку від годинника. Се був подарунок Ліни. Він весь був з рук, які нерозривно стискали одна одну. Мені згадалися її очі, коли вона дарувала Якимові сей ланцюжок; вони тоді, як руки сі, нерозривно сплітались з його очима. А тепер? ... На його місці, я зір

дав би з себе той ланцюжок, поймавав би його і викинув на смітник.

Я раптом сів на канапі і з несподіваною для себе злістю до Ліни різко спитав: *

— Як же се так сталось? Значить вона вже не любить тебе?

Яким дріжачою рукою поправив на лампі абажур і знов одійшов до груби. Одповів він мені не зразу.

— Я сього не сказав би, — нарешті глухо, як мені почулось, промовив він. — Вона любить... Але...

Тут він хутко підійшов до канапи, сів поруч зо мною, й живіше заговорив якимсь не то винуватим не то прохаючим голосом:

— Бачиш, голубчику... Тільки ти вислухай мене спокійно... От я чую по твоєму голосу, що ти вже готовий обвинуватити її. Вини тут... Чекай, Васю, чекай... Вини тут нічиєї нема. На віщо зараз винуватити? У всякому разі, хто з нас більше винний? Вона чи я? Я, тільки я! О, ні, не тим, що я зражував її. Я не зражував. Звичайно, тільки в сьому бачать вину. Взагалі, раз вона шукає, хоче чогось иншого, що се значить? Ну, скажи, як по твоєму, що се може значить? Ну?

Він немов з жадністю чекав від мене відповіді. Видно було, що йому хотілось її в якомусь певному роді. Але яка могла тут бути инша відповідь, крім одної? І через те я сказав:

— Я не розумію твого питання...

— Ет, Господи! Ну, що може значить той факт, що вона, скажемо, починає фліртувати з другими, що тайно цікавиться другими мужчинами, що їздить в гості і так далі? Що?

„Те, що вона сволоч! Не любить тебе!“ -- хотілось мені крикнуть з незрозумілою до неї злостью, але я тільки стиснув плечима й проговорив:

— Не знаю.

— А, не знаєш... Ну, що звичайно говорити? Що вона вже більше мене не любить, що любить Калмикова Правда? Правда?

Мені ніяково і разом з тим цікаво було дивитись на якусь хитрість в його напружених очах і посмішці.

— Ну, скажемо, правда, — знехотя проговорив я.

Яким тихо й торжествуюче засміявся.

— Ну, так я тобі скажу, що се неправда. Неправда! — гаряче й серйозно сказав він і став. — Діло не в тому. Ви всі нічого не розумієте...

(Хто то „зсі“, Господь його знав!).

— ...Любов тут ні при чому. Любов. Що таке, насправді, любов? Се рідність інтересів, думання, симпатія характерів, темпераментів і так далі. Яка може бути у неї рідність з Калмиковим? Ну? Ха-ха-ха!!... Смішно просто.. Тут діло не в тому. Любов залишім, залишім любов, се занадто багато для сього... йолопа... Тут от що...

Яким хапливо виняв цигарку і знов закурив. Видно було, що ним опанувала гарячка. Я таким рідко його бачив. Руки йому дріжали, сірники ламались, він то кладав закурювати, то знов брався до сірників. І весь час говорив:

— Тут ось що. Ти слухай... Коли треба винуватого, то се я... Я винен. Раз вона хоче чогось, десь у другому місці, значить, вона не має того у мене. Думка проста. Колиб-б вона була цілком задоволена, вона-б не хотіла. Так чи ні? Га?

І знов мені здавалось, що крізь його упевненість проглядає чекання якоїсь іншої відповіді, ніж та, на яку він наптовхував мене.

Я з упертости і якоїсь досади одповів:

— Так.

Яким на мент, коротюсенький мент, спинився, немов не ждав такої відповіді від мене, але зараз же ще з більшим запалом заговорив.

— Правда? Добре? Чекай тепер. Значить, що виходить? Що вона чогось... Подожди, у мене трохи думки... той... Так! Значить, я її в чомусь не задовольняю. І вона шукає того, скажем, у Калмикова. Але чого? Я люблю її. Всяке її бажання — закон для мене. Все, що в моїх силах, я роблю, щоб їй було радісно. Важко стало займатись юрідистикою. Книж, не треба. Ні, тут інше. Я буду говорити з тобою отверто. Не до церемоній тепер. Чого вона шукає?... Як на мужчину вона не може на мене нарікати... Але тут інша річ. Тут розумієш, я тобі скажу цілком іншу річ. Тут закон різноманітності. Розумієш? Закон? Необхідний, немінучий закон.

Яким декільки раз поспішно сильно затягнувся, немов спішив кудись і кинув цигарку в куток.

— Ти розумієш сей закон? Ні?

Признаюсь, я не розумів ніяких законів, розуміючи тільки, що чоловік зо всіх сил бється в сітці, яка заплутала його.

— Ну, так я тобі поясню. Се той самий закон, що примушує міняти моди, що тягне випивати, грати в карти і взагалі міняти свої переживання. От се який закон. Так, так, голубе! І от звідси й ся полова цікавись. Та ти знаєш, що таке цікавись? Се серце, серйозна сила! Скажем, молода дівчина вийшла заміж. Ми мужчини, швидче можемо бути „вірними“, ми знали до жінки багато женщин і нас не мучить цікавись. А таку молоду дівчину? Обовязково мусить цікавитись: „А як люблять інші мушчини?“ Будь вона найморальніша, а така цікавись мусить бути у неї, і інші ту цікавись доводять до кінця, а деякі чи від страху, чи від чого иншого не доводять... Але сього не розуміють, і

в таких дурниць, власне кажучи, виходять драми. От, наприклад, зараз у нас з Ліною. Вона дуже порядна, чесна, хороша людина, я теж не цілковитий сукин син, а от дивити їй зненавидим одне одного. А чого? Того, що їй цікавить, як люблять інші мужчины. Се-ж дурниця, розумієш ти, дурниця, а от уже їй тепер я почуваю якусь натягнутість між нами. Вона знає, що їй цікавість „злочинна“, що сього не можна, що се заборонено і вже (несвідомо, несвідомо се все!) і вже почував, що їй треба ховатись від мене, обманювати мене, маскувати себе. Я теж повинен би мати до неї ворожість, хитрити і так далі. А се до чого могло би привести? До того, що проста, цілком зрозуміла цікавість її, і тільки цікавість, набрала-б характеру чогось більшого, значного. Розумієш? Розумієш ти, яка може вийти штука з такої дурниці? Га?

Я слухав його з більшим і більшим непорозумінням. Я бачив, що все се він не мало передумав і склав у якусь свою систему, тільки до чого вона могла прийти, не міг передбачити. Але ясно одне — тут пахне знов якимсь експериментом, болючим, горячковим експериментом. Тут уже не папір або гній жуватиме чоловік, а гаряче залізо.

— Чекай, — сказав я. — Я з тобою перш усього, не згожуюсь, що цікавість... грає таку велику роль...

(Яким стрепенувся).

— Чекай! Ну, хай навіть так. Але я не розумію, як ти відносишся до сього...

— Я? — скрикнув Яким. — Я відношусь просто. Навіть не просто, бо тут... Ну, добре. Я так відношусь. Перш усього, щоб не було ніяких хитрощів, обманів, натягнутости, ненависти, які звідти виходять. Розумієш? Ось як я відношусь. І Ліна знає про се.

Він раптом замовк. Знов рука його потягнулась у кишеню і витягла портсігар; пальці часто дріжали.

— Ну? — з усиллям спитав я.

— Що „ну?“

Мені було ніяково, тяжко дивитись на його. І через те я занадто різко й грубо сказав:

— Значить. Ліна вже задовольнила свою цікавість?

Яким хутко закрив портсігар.

— Як так?!

В голосі його прозвучав раптовий страх.

— Вибачай, я не зрозумів, — змішався я. — Мені зда-лося, що ти... що Ліна вже знає про твоє відношення до... сього всього... І значить...

Яким знов одчинив портсігар.

— Вона знає, — промовив він спокійніше. — Але не вірить:

— Як не вірить?

— Не вірить, що се в мене серйозно. Взагалі, ми трохи тепер розходимось в поглядах на деякі речі. Вона, наприклад, вважає за злочинство зраду мені, при яких би обставинах то ні було. І думає, що й я так думаю. А як говорю инакше, то хитрю, або просто теоретизую. От бачиш: уже тут починається недовірря, хитрість. Ні за що не вірить і через се, щоб замаскувати свою цікавість, пускається на всякі хитрощі. А як би повірила, нічого подібного не було-б... І от власне вся штука в тому, щоб вона повірила. А повірить вона тільки фактам, ділу. Розумієш?

— Се-б-то що? Що як вона... віддасться Калмиқову, то ти нічого не матимеш проти.

— Так, — криво посміхнувся Яким, дивлячись прямо мені з лице.

Я похилив голову. Що міг я йому сказати, порадити? Я міг би притулити до себе сю змучену, дурну голову і поцілувати його криву посмішку. Але йому не те було потрібно

— От я так хочу зробити, — раптом тихо зачав знову Яким.

Я підвів лице до його.

— Я хочу так зробити, щоб вона віддалась Калмикову і заспокоїла свою цікавість. Але зроблю се так, щоб вона і він знали, що мені про се відомо, що се з моєї згоди. Що я сьому не надаю великої ваги... Тоді у неї буде тільки задоволення своєї цікавості і більше нічого. Ні обманювати, ні ховатись від мене, ні каятись, мучитись — нічого не треба...

Я знов похилився. Яким замовк. В їдальні вже було тихо. Я чув, як Яким виняв сірнички і як вони нервово здригувались в його руках.

Мовчати було тяжко. Не дивлячись на Якима, я сказав:

— Невже нема иншого способу?

Але сам почув, що сказав се „так собі“, аби щось сказати.

— А який? Ну, скажи, — проговорив Яким.

Я мовчав. Голова моя була тяжка від втоми, розмова лягла важким гнітючим чуттям на серце, мозок не рухався.

— Иншого способу нема, — глибоко зітхнув Яким. — Я думав. Виїхати? Все одно. Не Калмиков, так другий. Слідкувати? Ловити? Не можу. Як би ми не любили одно одного, коли-б не було сеї рідности, ну, розійшлись і кінець. А то-ж... Скоритись і носити мовчки роги, як роблять порядні чоловіки? Не pomoже. Суті, розумієш, суті не викоренить з неї, духа ворожости, злочинности, нещирости. Чи віддасться вона, чи ні, не в тому річ. Не в факті, а в настроях, в не свободі наших відносин. От де тріщина! От що я хочу знищити.

— Я не знав, що сказати. Мені в той мент навіть здалося, що се дійсно, найкращий спосіб. Але в чому-ж моя поміч могла бути?

— Твоя поміч?...

Яким трохи замнявся.

— Бачиш!... Твоя поміч ось в чому... Я се зробив б...
и раніше та... Розумієш, я хочу так зробити. Я удам,
що виїзжаю на місяць в Москву. І ніби виїду. Я вже так
устроїв, що пошлатиму в Москву листи, а звідти їх пере-
силатимуть Ліні. А сам, розумієш, житиму тут. Коли мене
не буде, їй легше буде зробити. Ну, от... А ти... Я хотів
бути жити з тобою... Мені самому тепер трудно. Погано
оплю і взагалі, знаєш, якось лучче. А ти б ходив до Ліни
і дивився. Шпигом був би, ха!... Розумієш? І як би,
значить, щось там у них..., ти був би свідком, що я все
знав... Словом, так сказати, більш моральна, розумієш,
поміч. Га?... Можеш?

Роль шпики мене кольнула, але я нічого не сказав і
згодився. Яким навіть не подякував і не виявив особливого
задоволення: у його ні на хвилину не було сумніву, що я
не одмовлюсь.

Після цього якось одразу затих. Підняття його упало,
лице стало зтомленим, млявим, очі весь час задумувались.
Підібравши брови до гори, він дивився в світло лямпи і
здавалось, мовчки в чогось дивувався.

На другий день ми наняли собі кімнату. Се був невеличкий
покій з ліжком і канапкою. На ліжку мав спати я,
а Яким, як менший ростом, на канапці.

В той же день я й переїхав. Ліна мене умовляла ли-
шитись у них ще кілька днів, але я подякував і одмовив-
ся. Одмовився, не дивлячись на те, що вона дивилась на
мене поглядом трошки довшим, ніж то треба. Чи то мені
так уже здавалось тоді? Дуже може бути. Мені тоді вви-
жалось в ній багато такого, чого напевне в ній не було.

Так, наприклад, стиснувши її руку, я почував, що вона дуже міцно відповідає. Дивлячись на її посмішку, я думав про те, що вона занадто привітно посміхається. Кожний її рух викликав у мені щось грішне, хвилююче і разом з тим глибоко соромляче й дратуюче.

Тому я з щирою рішучістю одмовився лишитись у них ще на кілька днів. Але через те ж саме — завдалши, як поклав на мене Яким, було для мене ще тяжче.

Але що було робити? Сказати все Якимові? Сказати про те, як вона лукаво посміхалась до мене з балкону й промовчала про се перед ним, своїм нареченим і мужем?

Я рішив сумлінно виконати свою роль і одійти від них, — Бог з ними — хай самі будують свій будинок, — я не можу мати в йому місця.

Яким „вийшов в Москву“. Ми його провозжали на вокзалі, махали йому капелюхами й хусточками, а він з білетом до першої станції в кишені відповідав нам. З нами був і Калмиков. Ся парикмахерська модель в офіцерському мундирі викликала в мені таку ненависть, що я весь час бліднів, старався не дивитись на його. А Яким ще поцілувався з ним!

Того ж вечера ми сиділи у мене в хатинці й пили чай. На столі стояв зеленявий самовар з нежиттю й одбитими вухами. Вугілля з його падало в воду і шипіло; шклянки були череваті й матові від старости, ковбаса тверда й вихля, як стара дівка. Але нам було весело. Яким згадував студентські часи і „приставляв“ професорів, партійних товаришів, педелів.

Спати лягли ми пізно. Але, погасивши лампу, лежали в постелях і говорили до самого ранку. Говорили про все, що випадково приходило в голову, тільки, про те, що невклязно сиділо там у кожного, мовчали. Та й що говорити? Сказано все. Тепер треба чекати й дивитись.

І ми стали чекати. На другий же день по завітанні Якіма я пішов увечері до Ліни. Мені не хотілось іти, але я бачив, що Яким чекав сього від мене і мусів скоритись.

Ліна була сама. Очевидно, вона ждала, що я прийду, бо зараз же запитала, чому я запізнився. Я аж здивувався — неначе ми умовлялись, що я прийду. Але все таки її питання скаламутило мою кров, мої думки, мої наміри. Не було сумніву, що вона чекала мене, бо знов зачіска була свіжа і на підборіддю біліла пудра. І було таке щось непереможне, ваблюче в ній, в сій пудрі, в м'яких жіночих лініях її тіла, яскраво-червоних вохких губах, що я виразно почував, як п'яніють мені очі!

Ми весь час говорили про Якіма, ми не одривались від його, хвалили його, любовались з його, ми навипередки одшукували в йому найкращі риси, ідейність, естетичний смак, талановитість. Тут же ми рішили послати йому картку, на якій вона написала: „Уже скучила за тобою. Ти завіз з собою весь зміст мого життя. Пішли звідче, вертай хоч трохи мені себе“.

Коли я відходив, прислуга вже спала і Ліна сама одчиняла мені двері. Знімаючи ланцюжок, вона зачепила рукою за мою руку і я проти волі, — сам не знаю як — взяв її пальці, міцно стиснув і підніс до уст. Вона не одірвала їх, а тільки поволі потягнула й прошопотіла:

- Не треба...

Коли я вийшов на вулицю, дихнув свіжим духом весняної чистої ночі, мені стало безмірно тужно. Стало жалко і тої жінчини, що лишилась там за дверима, і Якіма, що ждав мене, і себе, який так подло, так мерзотно „помагав“ йому.

Я тяжко поволікся додому. Яким, дійсно, ждав мене. Він купив собі насіння і, лежачи на канапі, лускав його.

Навкруги купами валялись сіренькі лушпайки, схожі на стоног.

Підходячи до свого дому, я думав, що Яким зразу все побачить по мені і не треба буде брехати. Але коли я почав говорити, то сам дивувався, як природно і ловко брехав. Ліна була зтомлена, скучна, весь час говорила про його, Якіма, і, видно, розлука на неї вплинула дуже тяжко. Так що, здається, се буде найкращим ліком проти її фліртів з усякими Калмиковими. На доказ я дав йому картку, яку вона дала мені кинути в поштову скриньку. Прочитавши її, Яким одвернувся і довго лежав лицем до стіни. Мені стало невимовно боляче і соромно; я помітив, як за щасливою посмішкою на губах в очах його виступали сльози. У Якіма сльози! Скільки ж він мусів тут на сій канапці, лускаючи насіння, передумати цілком протилежного тому, що я йому сказав!

Я звісно, рішив ходити рідше до Ліни, щоб там ні говорив Яким і поводитись з нею так, щоб не було більше сеї муки сорому й огиди за себе.

Але рішити легше, ніж робити рішене. На другий день Яким весь ранок і пополудне писав листа (очевидно до Ліни), а ввечері сам звернувся до мене з проханням піти провідати „соломяну“ вдову. Я одмовився, пославшись на те, що обіщав бути сьогодні у Сердюкових. Яким скорився, а я цілий вечір сидів над Дніпром, дивився на вогні садів, на жовті рухливі точки човнів унизу, слухав музику і не міг виплутатись з сітки думок, які заснували мій мозок. Яким уже спав, як я прийшов. Але на третій день я мусів піти до Ліни, коли не хотів викликати підозріння в Якіма.

Ліна знов була сама. Але вже, видно, не ждала мене. Стрінула мене привітно, ласкаво, спитала, чому не зайшов

учора, дала чаю, заграла щось сумне на піяніно, поговорила про Італію, мої роботи, наміри. На мене дивилась просто, посміхалась байдуже, про Якіма не заговорила ні разу. Моя напружена рішучість вперлась в розчинені двері. І проти волі я з досадою запитував сам себе: „що з нею?“ Якийсь сум в очах, тихість, іноді одповідає невпопад, про Якіма ні слова. Тільки раз спитала, скільки днів іде лист до Москви. А коли я сам завів розмову про Якіма, вона трошки почервоніла і в очиці її виступило те, що я бачив торік, коли приходив до них і, не заставши Якіма, балакав з нею про його. Вона сумувала за Якимом. От і розбери!

Виходячи від неї в той вечір, я вже не мав у серці туги й сорому і додому йшов упевнено й сміло. Але в мені десь далеко нив сум.

Яким насіння не лускав. Він сидів за книжками й працював. А після мого відчигу не одвернувся до стіни, а сильно й бодро потягнувся, засміявся і сказав, що вже скучив за домом.

Спав він у ту ніч так, що хозяйка два рази стукала в двері й з образою в голосі прохала не храпти „так чудовищно“.

Але то була остання ніч, коли він спав добре. Днів через два я знов пішов до Ліни і застав у неї Калмикова. Повернувшись додому, я нічого особливого не міг сказати Якимові про їх поводження між собою. Він весь час підставляв їй стільці, хапливо, як опечений піднімав з підлоги хусточку, угодливо посміхався і дивився на неї так уважно і глибокодумно, неначе вона йому за кожним словом говорила нечувані істини. Правда, до мене вони звертались рідко і, очевидно, нічого не мали б проти, як би мене й зовсім з ними не було. Але се для Якіма не могло бути цікавим.

Більше ж нічого я не міг йому сказати. А тим часом він уже не храпів так „чудовищно“, як ту ніч. Часто курив у ночі, кашляв і іноді зітхав.

А на другий день не просив піти до Ліни, не сидів ва книжками, а десь блукав увесь вечір.

● Я сам почав ходити до неї. Вона приймала мене привітно, іноді весело, іноді неухажно і знов багато і з захопленням говорила про Якіма. Часом приходив з скрипкою Калмиков і вони грали. Я сидів у темному кутку і нанизував у мозок думу за думою. А коли вони переставали грати й Ліна дивилась блискучими, гарячими очима на офіцера, мені ставало ніяково, тоскно й я швидко прощався.

Яким уже по моему лиці бачив все, що я мав сказати й багато не розпитував мене. Він тільки потирив руки, сміявся сухим, „веселим“ сміхом і казав, що значить, скоро кінець, що треба б тільки їх підігнати, бо скучно так жити, — чоловік уже одвик од студентського життя і спати так довго на кананці не дуже приємно. Я в такі хвилини старався не дивитись на його.

Але кінець не наступав. Яким уже почав сердитись. Він зхуд, змарнів, нічого не їв, пив тільки цілий день чай і безперестанку курив папіроси, обкладаючи недокурками блюдечка. Вдень він нікуди не виходив, бо боявся зустрітись з знайомими, а ввечері ходив по темних улицах і вертався до дому змучений. Вночі не спав, пояснюючи безсонницю тим, що занадто багато ходив уввечері й перетомився. Я радив йому ходити трошки менше і теж не спав. Так ми й лежали обов, не балакаючи й не сплячи. Іноді Яким діставав з Москви листи від Ліни і де які читав мені. В тих листах було багато ніжності, туги за ним, Якимом, і прохання швидче вернутись. А в останніх були й дебати

з ним. Він їй писав (як розповідав мені), щоб вона не насилувала себе, щоб брала те, до чого її тягне. А вона з гнівом одповідала, що його поради цинічні й до того їй гидкі, що коли він не перестане писати подібне, то вона йому зовсім не одповідатиме.

Після таких листів Яким ще більше кутив і пив холодний, бурий чай. А иноді шпурляв листом об канапу і говорив:

-- Ну, якого вони біса воловодяться!! Фу, ідіоти. Умова ж ідеальна: чоловіка три тижні немає, цікавість, добра їжа, темперамент... Сама ж мучиться, бреше, кривить душою. Для чого? Ах, щоб вас чорт забрав! І той дурень... А ще офіцер називається, такої маленької пакости зробить не може!...

Я нахилив голову до книжки й мовчав. Я не міг йому дати тої відповіді, якої він чекав од мене. Коли вони „воловодяться“ з кінцем, то, у всякому разі не через те, що не хотять його.

Не дочекавшись від мене ні звука, Яким брав капелюх і виходив. Йому треба було ходити. Погано тільки, що він почав ходити побіля своєї квартири. Він міг там зустрінутися з самою Ліною.

А я теж ходив по хаті і думав, коли буде всьому сьому кінець. Я нічого не робив, гроші мої кінчались, настрій весь час напружено-чекаючий, чадний, безладний. Я навіть не помічав весни, яка цвіла, співала, цілувалась, мліла за моїм вікном. Який би не був кінець, аби вже прийшов.

І він таки прийшов.

Раз увечері досить ще рано прибіг до дому Яким. Вигляд його був трохи відмінний від звичайного. Очі горячково блищали, голос піднятий. Тякий вигляд бував у людини, яка поставила на карту послідню ставку.

— Я зустрів Калмикова! — кинувши капелюх у миску умивальника, крикнув Яким, тільки увійшов у хату.

Я враженно подивився на його.

— Як Калмикова? Якого Калмикова?!

Того, що жив у шіснадцятomu віці і написав „історію алхімії“. Знаєш? От-той самий!... Ха-ха-ха!

— Та кинь глупі жарти, — розсердився я. — Ти серйозно?

— Найсерйознійше. Чекай. Слухай. Мало того, що зустрів, я балакав з ним!... Налий мені чаю, та міцніше... І слухай далі. Мало того, що балакав, а про що балакав!...

Яким підморгнув і зареготав, як чоловік, котрий підвів ловку штуку. І зараз же хапливо скинув піджак, витер ним лице, зірвав з себе мокрий комірчик і сів.

— Балакав про Ліну. Розумієш? Вони ще не дійшли до точки. Я се зараз побачив... Се видно моментально. Тут, брат, психологія. Підлий ще чаю, та міцніше! Душно, чорт би його побрав. Правда, ми трошки з ним випили. На вулиці, розумієш, не зручно було балакати і ми зайшли в ресторанчик. Він чудесний хлопець! Йй богу! Правда, він по своєму все об'яснив. Хай, ха-ха-ха!... Мені то неважно. Розумієш, я йому дав зрозуміти, що нічого не матиму проти, коли він щось там матиме з Ліною, що се буде навіть для мене добре, бо я сам завів тут інтрижку і того навіть сю комедію учинив з відїздом. Він повірив, падлюка, посмілювався, почав мене хльоскати по плечі, взагалі подружились. Розумієш, поете? Тепер піде діло. Він йй скаже потім, що я сам йому пропонував, і у мене буде найкращий доказ, що я йй не хочу нічого заборонять. Правда? Який же, чорт його бери, може бути ще ліпший доказ, коли муж сам просить любовника взяти його жінку. Ха-ха-ха!... Лучшого доказу не треба. А тоді, моя Лінка, у вас не буде приводу робити з сього таємниць, злочинств, — ваша цікавість заспокоїться і ми залатаємо нашу тріщинку. Ех, шкода, що не купив

алкоголізму, випили б ми з тобою, поете, за тріщинку, за наші безсонні ночі. Не спиш же, сволоч, га? Мучу я тебе? А признайся, і ти думавш, що я ревную, правда думавш? Брешеш, каналія, думавш, я знаю. Ну, так от тобі чесне мое слово, не ревную. Люблю її до головокруження, до того, що... Ну, наплювать. Все буде добре, се — факт, а все останнє дурниця...

Я вже не слухав його і старався збагнути собі, які можуть бути наслідки сеї очевидно навмисної стрічи з Калмиковим. Вчинок, без всякого сумніву нерозсудливий, необережний, горячковий. Хто його зна, що він з тою мерзотою в дійсности говорив. Правда, нічого такого не могло б вийти, офіцер усе ж таки мусить бути офіцером і не почне виявляти порядности, мусить скористуватися ситуацією. А проте, чорт його знає.

А Яким тим часом говорив, сміявся, пив чай, курил, бігав по хаті, і навіть співав.

Заснули ми під ранок.

Не знаю, скільки ми спали, як раптом я почув у хаті різкий крик. Росплющивши очі, я побачив таку картину. Посеред хати стояв офіцер, Сергій Іванович Довбня, за ним Сидор Іванович Довбня, а проти них на канапі, стоячи на колінах, в одній сорочці Яким. У всіх лиця були червоні, налиті злобою. У офіцерчика кашкет був одсунутий на потилицю і прищуватий лобик блищав від поту.

— Ви—падлюка!—кричав Сергій Іванович, простягнувши руку в білій рукавичці до Якіма, — коли ви не будете стріляти зо мною, я присягаюсь честю офіцера пристрелю вас як соб...

Скінчить він не встиг. З канапи зірвався білий вихор, мигнули голі ноги, все се налетіло на Сергія Івановича і

звалилось додолу. З-під голих Якимових ніг судорожно забилися і зашарпались ляковані, блискучі чоботи офіцера, хрип, стогін, рев. Сидор Іванович закричав, схопив за сорочку Якима й почав тягнути вгору. Се мене привело в рух. Я підхоплений чудною бурею люті й ненависти зплигнув з ліжка, в один мент обняв педагога і з такою силою шпурнув його вбік, що він головою розчинив двері і вивалився на хазяйку, покоївку й пожилця, які з переляканими пиками стояли там. Не памятаючи себе, я підбіг до Якима витягнув за голову з-під його офіцера, й поволик у двері. Яким, мабуть, учув що я хочу зробити, бо підхопив внука Марса за ноги і ми його викинули за поріг, де щось кричали Сидор Іванович, хазяйка, пожилці та ще якісь люди. Потім я хутко зачинив двері, замкнув їх на ключ і... тільки тоді опам'ятався. Що таке? Що трапилось?

До нас почали стукать, тарабанить кулаками, чувся крик офіцерчика, погрози стрілять, рубать. Йому одповідало кілька голосів разом, згадувалась поліція, протокол.

Ми стояли в одних сорочках, тяжко дихали й слухали. У Якима на губі була кров.

Нарешті затихло, пішли. Тоді я ліг знов, а Яким почав швидко мовчки одягатись.

— Та що тут трапилось? Ти мені скажеш! — вмить злісно й з невольним реготом вирвалось у мене.

Яким не сміючись, блідий й дріжачий від ненависти коротко оповів усе. Калмиков, очевидно розказав Ліні про стрічу й розмову з ним, з Якимом. Мабуть для того, щоб вона не боялась віддатись йому. Ліна зрозуміла се як бажання одкараскатись від неї, страшно образилась і кинулась до братів. Мабуть послали вчора в вечері за офіцером, а сьогодні вони прийшли викликать його на дуель. От і все.

— Ну, я йому покажу, поганцю! Ні годі... Я з собаками церемонитись не буду. Добре! Хай дуель. Я тобі розквашу твою пустопорожню голову. Добре! Ти хочеш бути моїм секундантом? — раптом звернувся Яким до мене.

Я хотів було щось сказати йому, але він з такою силою крикнув „Васильо“, що я замовк.

— Ніяких балачок! Дуель. Принаймні хоч пулею знищу одного з мерзавців... О, падлюка! А ту... Іну, нічого!... Плювать, тебе не треба в секунданти, ти нічого не тямив у сьому!... Я найду... Я їм покажу!...

Він схопив капелюха і вибіг з хати. Почувся крик хазяйки, потім голос Якима і стихло.

Я схопився з ліжка і почав горячково одягатися. Треба моментально бігти до Ліни й за всяку ціну розстроїти сю божевільну дуель.

До мене влетіла хазяйка, але я її без церемонії випроводив за двері, заявив, що завтра виїзжаю від неї, хай дасть мені спокій, і побіг до Ліни.

Там я застав Антонину Серафимівну, крик, сльози, напухлі червоні очі, разгордіяш в хагах, чемодани, коші, розкидані сукні, білизну. Мене стріли таким вибухом злости, обурення, образ, що я аж остовпів. Зводник, шник, запроданець. Я навмисно ходив, щоб підглядать, і переказував усе Якимові. Ми обидва склали сей плян, мерзотний плян, як затоптати в bagno порядну жінчину і потім скористуватися, щоб взяти розвод.

Я з десять раз одчиняв рота, щоб сказати, в'яснити наш плян, але від їхнього крику й вереску сам не чув свого голосу.

Аж коли я зібрав усю силу легких і викрикнув, що **мав** бути дуель, обидві стихли. Очевидно, вони про се ні-

чого не знали, брати їм не сказали про дуель. Ліна кинулась в плач, але вже іншого характеру, а Антонина Серафимовна почала розпитувати, істерично затурбувалась. Захапалась, стала умовляти Ліну їхати до Якіма, до Сергія Івановича і не дати відбутися „ще одному злочинству“.

— Ти все ж таки жена йому, їдь до його, їдь... Ой, Боже наш, що ж се діється!...

Ліна, не перестаючи плакати, почала одягатись. Сльози капали їй на руки, на сукню, на рукавички, які вона для якогось чорта неодмінно хотіла одягнути.

Ми умовились, що вона поїде до Сидора Івановича, а я до себе. І, як тільки прийде додому Яким, зараз же сповіщу її. Вона приїде і зробить все, щоб одвернути біду.

— Але я жити з ним не буду! Не буду — повторяла вона, не можучи ніяк застебнути гудзиків на рукавичці.

А мені хотілось зідрати з неї ті прокляті рукавички, викинути їх у вікно й виволікти її на улицу!

Нарешті ми вийшли. Антонина Серафимовна лишалась гут, на випадок може хтось сюди набіжить.

Ліна взяла одного звощика, а другого і ми поїхали в різні боки.

Всю дорогу додому я скажено думав, куди, до кого міг піти Яким. До Сердюкових? До Шпани? Ні, ті всі не підходять. З наших спільних знайомих ніхто не надавався на роль секундантів. Але до кого ж?

І от, пам'ятаю, я так був заглиблений в свої міркування, що не помітив коло нашого дому великої юрби народу. Цілої юрби не помітив. Тільки коли підійшов до своєї квартири й побачив розчинені настіжк двері, військові мундїри в сінях, бліді лиця хазяйки, яка щось говорила чоловіку в золотім пенсне і пожилців, що через плечі поліцая зазирали у нашу кімнату, — тільки тоді я прийшов

до себе. Прийшов і весь похолов. Тут щось сталося з Якимом.

Зобачивши мене, хазяйка щось сказала чоловіку в пенсне, і хутко повернулася з чимсь до мене, але я одпихнув її, розштовхав пожилеців і протиснувся до дверей нашої кімнати.

• Поліцей не пустив мене в середину. Але я її з порогу побачив те, що мені треба було.

На неприбраній моїй постілі лежав Яким. На білій подушці лице його здавалось виліпленим із синього воску. На лобі страшно червоніла невеличка рана, від якої по крилах носа з обох боків запеклася смужка крові.

Він був мертвий. Його на улиці убив Сергій Іванович Довбня.

Я машинально поплентався до Дніпра. Там я сидів на кручі й ошелешено дивився у низ, де по блискучій поверхні річки, як водяні павучки, прудко рухались моторні човни. Головним моїм чуттям було непорозуміння. Не жаль, не страх, а тяжке непорозуміння.

Яка рація була життю так випадково, так безглуздо кінчити з Якимом?...

Се ж було схоже на те, як якийсь чоловік ніс би в портфелі дуже важний для його винахід, на котрий поклав стільки сил та часу, і, раптом провалившись в помийну яму, затонув би разом зі своїм винаходом. Безглуздо і гупо.

Я зовсім був готовий стати на бік Якіма.

Але, коли я йшов додому, я вже розумів, що ніякого безглуздя, ніякої аналогії з помийною ямою не було, а навпаки була цілковита необхідність.

Як би Довбня не застрелив Якіма на улиці, то він би його вбив на дуелі. Як би дуель не одбулась, то його

вбилиб иншим способом, не зразу, а роками. Річ не в смерти, а в тому, що всі люблять жувати папір чи кішський гній (або як каже Яким „будувати будинок“) і коли до сього щось змушує, то люди такого експериментатора так чи инакше одпихують од себе. Се необхідно.

І все ж таки, прийшовши додому й незаставши уже на ліжку тіла мого бідного будівельника, я замкнув двері й розридався. Але се могло бути й від втоми, а також від пережитих хвилювань.

Місяців через два Сергія Івановича Довбню судили і суд одноголосно виніс йому виправдуючий присуд.

А ще через кілька місяців Олена Івановна Чепурківська вийшла заміж за поручика Калмикова.

Так кінчилась історія Якимового будинку.

Промінь сонця.

Поручик Сидоркевич ішов побіч заводу салдатів, подивлявся на двох „вольних“, яких оточували баїгети рушниць, і неодступно думав одно й те саме: Чому той високій так покійно йде? Менший, коли його виводили з тюрми, кусав принаймні руки салдатів, лаявся не гірше самих салдатів, опинався, верещав. Йому мусіли звязати руки, затулити ганчіркою рота й бити прикладами в спину, щоб ішов.

Сього поручик Сидоркевич розумів і, будучи на його місці, робив би те саме, а то ще й гірше. Але той, другий, чому він так байдуже корився всьому, що йому казали робити? Адже ж він знає, куди його ведуть; знає ж він, що се остання його ніч, що ніколи вже не буде для його ні сих улиць, ні неба, ні людей ні навіть баїнетів рушниць.

Він се знає, а йде так само, як і всі, як і він, поручик Сидоркевич, який завтра ходитиме, позіхатиме, гратиме у корнета Сіпайлова в карти. Йому так само й холодно, як і всім, і спотикається так же, як і ті салдати, що ведуть його.

Вулиця кпчалася і від неї вилками розбігались дві інші улиці. Сидоркевич зупинив взвод і почав радитись з фельдфебелем Кирпою, куди звернути.

„Вольні“ також зупинились. Менший щось, мабуть зробив недозволене, бо круг його тісніше зтулились салдати

Високий же озирався, і очевидно теж шукав, кудю краще й ближче вийти в поле.

Світло ліхтаря падало на його товсте заросле колючою щетиною лице і на тому лиці не було нічого особливого. Хиба що очі були якісь стоячі, застигли, хоч і рухались.

Такі очі поручик Сидоркевич часто бачив у товаришів — офіцерів, які напивалися до безпам'ятства.

Взяли наліво в темнішу улочку й зачвакали по болоті. Улочка була узька та висока. Над нею, як волохаті гади, клубами повзли сірі хмари, на яких іноді блідою посмішкою танув світ захованого місяця. Ліхтарів не було, — чи погасили вже, бо було недалеко до свігання, чи зовсім тут їх не світили, — і здавалося, що йшли якимсь довгим понурим коридором підземної каторги. Серед тиші заснулих будинків з сліпими вікнами тяжко й погрозливо чвакав взвод салдат. Часами багнети стрічались у тьмі і тоді слизький дзвякіт порушував одноманітний такт салдацьких ніг.

Сидоркевич всю минулу ніч п'ячив, не спав і голова йому була горяча та хвора.

І через те, мабуть, він ніяк не міг витрусить з неї сеї цікавості до високого. Його непереможно тягнуло дивитись на чорну пляму капелюха, що ледве видно було серед лісу багнетів. Що під тим капелюхом тепер діється? Як він може так іти? Як можна не зробити ні одного руху протесту?! Худоба й та реве, пручається, коли чує, куди її ведуть. Незрозуміло.

Вийшли знов на иншу вулицю. Тут так само було тихо і безлюдно, але світились понекуди ліхтарі, від яких падали на болото й калюжки плями зеленяво-жовтого світла. Фельдфебель щось крикнув з другого кінця і салдати зачвакали твердіше і ще більше в такт. Вступаючи

в смугу ліхтарів, багнети починали грати холодним блиском і вся маса ставала сірішою.

Високий що разу підводив голову і тупим паним поглядом дивився на світло, немов не розумів, що воно й для чого тут...

Іноді очі його сковзали по Сидоркевичу і тому робилося від цього якось моторошно й ніяково.

Щоб струснути з себе се почування, поручик одвертав голову голосно викрикував команду.

Передмістя кінчилося. Ліхтарі знов зникли; замість будинків стали тягнутись пустирі і довгі безкраї тини, які своєю рівністю й порожнечою прокладали в мозку довгі, гнітучі лінії туги й безнадійності.

І раптом на повороті бризнуло від невеличкого будиночка ярке, червоне світло. Здавалось на танку хтось поклав велику жарню й роздмухував її. Під червоним ліхтарем стояли темні постаті людей і від них чувся паний регіт, крик і жіноче хіхікання. На головах і плечах людських фігур хистко дріжало червоне світло.

Коли сіра, чвакаюча маса порівнялась з будиночком, крик і регіт стихли. Люди замовкли й напруженими очима стали проважати страшну процесію.

Сидоркевич бачив, як високий знов тупо подивився на світло ліхтаря, потім на людей, зупинився на розпущених косах дівчини в зеленому й байдуже знов похилився. Так наче він ішов не на ту гору, звідки не вертаються, а на прохід в поле. Ніби завтра, чи позавтра, чи коли схоче, він може бачити і робити все, що йому захочеться.

Перейшли якийсь місток і вийшли в поле. Праворуч внизу важко човгала машина довгого заводу, що світив вікнами, а вліво чорніло весняне, пухке поле. •

Всі не могли поміститись на дорозі і через те салдати йшли ріллею, гублячи такт і спотикаючись, а ті

двое—по самій дорозі. І те, що салдати пішли ріллею, а „вони“ дорогою, приймалось всіма мовчки, як щось натуральне й обовязкове. Тільки біля меншого йшло двое саядатів і часами підпижали його в спину кулаками. З завязаним ротом і насунутою шапкою він здавався раненим, якому розбито голову.

Високий же йшов трохи окремо. Ступав він твердо й рівно. Коли десь узявся вітер. Сидоркевич бачив, як високий підняв комір пальта і щільніше застебнувся, а стрічаючи калюжі, обережно обминав їх і перескакував, щов не забруднити ніг.

В полі хмари клубилися вище і стало ясніше, хоч місяця так само не було видно. Вітер був холодний і злий. Він нервово, запихкано накидався на сірих людей і роздратовано свистів між багнетів. Потім, немов сам злякавшись, замовкав і прислухався. Але, бачачи, що йому за те нічого не може бути, знов налітав, задирав поли саядацьких шинель і кидав в лице краплі дощу.

А рілля незримо пащила свіжим, повним наготовлених сил духом. Чорне лоно побожно готувалось дати нове життя. Хмари любовно клубились над ним.

А між хмарами й лоном землі хутко посувалася сіра маса людей, посувалася серйозно, торжественно, заклопотана чимсь важним і необхідним, більш необхідним, ніж ся рілля, ніж сі хмари, ніж їхне кохання. Ішли всі мовчки, ішли довго, так що здавалось, що повз завод проходили учора чи позавчора. Спускались в ярки, піднімалися, знов спускались.

Коли прийшли до ліска, де дорога повертала у гору, Сидоркевич насторожено озирнувся й закричав:

— Смирно! Сомкнись!

Салдати хапливо й мовчки збились в тіснішу кущу, оточивши дві чорні постаті арештантів.

Кущі тріщали під важкими чобітьми, багнети дзвкали, часами хто небудь понуро лаяв ся.

Від схованого в хмарах місяця просівався ледве помітний світ і надавав кущам та деревам химерні й несподівані форми. Іноді здавалось, що попереду стоїть купа людей з наготовленими рушницями. Вони стоять ніби нерушно, але зараз же кинуться вперед і загремлять вистріли.

Через те поручик Сидоркевич майже кожної хвилини покрикував на салдатів і не зводив очей з двох „вольних“. Але ті йшли так само, як і в полі, — нижчого підпихало двоє салдат, а висший ішов сам, похиливши голову й нічим не цікавлячись.

Непомітно небо ставало сіріше й сіріше. Коли вийшли на гору, можна було вже бачить обличчя і пару від дихання спітнілих людей. Обличчя були зтомлені і, як здавалося Сидоркевичу, немов розтерзані й винуваті. Особливо було щось в очах, не то злих, не то зляканих. І, головне, ніхто не дивився на „вольних“, хіба що скося кине поглядом і швидко одведе очі вбік.

Коли піднялись на саму гору, по хмарах розлилася легка, ніжна рожева фарба. То десь зійшло сонце. На набухлих, мокрих вітах голих дерев з весняним, особливим писком пурхали якісь пташки з довгими хвостами. Сі хвости хилитались то вгору, то вниз, наче пташки от-от мали попадати з дерев.

Вітер зробився немов м'якше і ніжніше. Хотілось умитися соковитою рососою, яка лежала на торішній жовтій і густій, як грива буланних коней, траві.

— Смирно! — скрикнув Сидоркевич. Наближалось місце, гуди вони йшли.

Високий, чи зачув щось нове в голосі поручика, чи просто знепокоений криком, підвів голову, зупинився й несподівано голосно й хрипло спитав:

- Ще далеко?

Але йому ніхто не одповів. Єфрейтор Заборний, що йшов поруч з ним, злякано схопив його за руку й потягнув уперед. Але сам, небудучи певним, чи так зробив чи ні озирнувся з боязким питанням на лиці до офіцера Сидоркевич, ніби не помітивши озирання єфрейтора, одвернувся. Високий же знов віднісся до всього того байдуже.

Рожева фарба лягала на небо сміліше й густіше. Хмари немов теж скинули з себе нічну сонливість і рухались бадьоро. Земля скрізь була чорна, насичена вільгостю і туг так само, як в полі, липла великими шматками до чобіт, так що приходилось иноді зупинятись і зчищати її з ніг. Високий теж ставав і зчищав. І коли він се робив, салдати старались не дивитись на його й на себе. Вони мовчки стояли й, потупивши очі в землю, терпляче чекали.

Сидоркевичу теж було тяжко дивитись на нього і він в такі міноти виймав цигарку й старанно закурював її.

Серед рідких дерев і кущів заясніла попереду лощина. Там видно було людей і привязаних до дерев коней. Недалеко стояв чийсь екіпаж.

Салдати без команди ще більш підрівнялись, „сомкнулись“ і скося поглядали на офіцера, ловлячи очима кожний його рух. Так добрі коні водять ухами вбік строгого кучера, хапаючи найменчий згук від його.

Фельдфебель Кирпа дрібненьким підтюпцем підбіг до Сидоркевича і щось запитливо прошепотів до його. Салдати всі скосили на їх очі.

Тільки „вольні“ нічого не помічали і йшли з похиленими головами. Очутились вони лиш тоді, як зачулась коменда „стой!“. Високий раптово підвів голову. Просто перед ними на фоні рожевого неба на другому боці лощини чітками й чорними лініями вирізувалась шибениця похожа на букву Т. А кроків на пять від неї стояла купка

людей, вобнних і штатських, між якими кидалась в очі ряса священника.

Меньший вмить глухо замичав і забився в руках салдатів. Салдати зблідли, але держали його міцно й стривоженими, напруженими очима подивлялись на поручика.

Приказ був вести перше „нижчого“. Сидоркевич жтнув фельдфебелю і той чудним голосом, якого ніколи Сидоркевич не чув у його, звелів салдатам вести звязаного „вольного“.

Він не хотів іти, сей „вольний“. Тоді його взяли на руки і понесли, стараючись не дати йому бити ногами по головах.

Сидоркевич одвернувся. Він два рази був уже на вішанню, але не міг призвичаїтись. Йому ставало млосно, коліна підгинались і він міг би впасти, як би не одвертався.

Роблячи вигляд, що він слідкує за другим арештантом, офіцер повернувся спиною до шибениці. Деякі з салдатів дивились у землю і стояли так непорушно, що як би їм поставити на голови посуд з водою, вони б її не схлюпнули. Але декотрі дивились в той бік, куди понесли меньшого. І по лицях сих салдатів, як в дзеркалі, Сидоркевич міг бачити, що там робилося.

Він перевів очі на високого. Сей стояв з похиленою головою. Капелюх його був помнятий і в грязюці, очевидно, по дорозі упав десь з голови. Комір пальта вяло облягав сірі неголені щоки. Між щетиною виднілись маленькі прищички на щоках. Губи часом ворушились неначе він жував щось. Іноді він якось судорожно підводив голову, хутко, на один мент, як діти в темну хату, зиркав у бік шибениці і знов похнюплювався ще нижче. Значить, знав він, що діється з товаришем, що має діятися з ним?

Салдати, що дивилися, вмить якось вирівнялись. В очах їх Сидоркевич побачив той жах і млосність, що була

у його перший раз. У єфрейтора Заборного одвисла нижня губа і ніс став такий білий, що Сидоркевичу стало страшно. Раптом Заборний хитнувся і, пустивши з рук рушницю, криво упав на землю. До його підбігли товариші і одтягли його в бік, злякано поглядаючи на начальника.

Високий тупим, затуманеним поглядом подивився на Заборного, на салдатів і зупинився на Сидоркевичі. І йому яскраво кинулась в очі мертвенність його лица. Се не було лице живої людини. Очі не були живими очима, вони нічого не бачили, вони помірали вже по дорозі, може вже в тюрмі почали мерти.

Високий помалу повернув голову туди, куди так витягнуто з блідими лицами нестримно дивились салдати.

І Сидоркевич побачив, що мертві очі немов наткнулись на вогонь. Вони поширились, страшно блиснули, голова шарпнулась назад, ніби хто штовхнув її долонею в лоб.

Офіцер інстинктивно вхопився рукою за кабур револьвера.

Але високий тільки ступив один крок назад, потім вперед, повів навкруги напів безумними очима і несподівано широко позіхнув. Плечі його зтруснулись від дрожі, — холода чи чого іншого. І він знов зтомлено похнюпився.

Він стояв тепер попереду всіх з похиленою головою й покійно чекав своєї черги.

Сидоркевич одважився й озирнувся. На шибениці висіло коротке тіло „вольного“. Рот був так само завязаний. На одній нозі чомусь не було черевика і біла, непорушно висяча скарпетка над землею робила морозяче вражіння. Коло його ніг щось хутко перебірав руками чоловік у червоній сорочці. Що він робив, Сидоркевич не встиг розібрати. Недалеко од чоловіка стояла купка з прокурора, жандармського полковника і священника. Сей стояв спиною і похожий був на стару даму в чорному пенюарі.

Сидоркевич почув, як йому стало душно і холодний птт тяжко виступив під козирьком картуза. Він поспішно одвернувся до високого.

І раптом його вразила якась ніби зміна в лиці арештанта. Сірі товсті щоки стали немов твердішими, губи розкрилися, очі дивились з новим, незрозумілим Сидоркевичу, неспокійним виразом. Вони напрямлені були кудись у бік шибениці, але не на саму її, се видно було. Офіцер повернувся в ту сторону. І перед ним розгорнулася картина, яку він досі на помічав. Геть-геть на обрії, внизу за сією горою червоним полум'ям горіло небо. Далекий ліс вирисовувався чорною щетиною. З боку щетини упірався в сиву пухку хмару невеличкий хрест якоїсь сільської церкви. Він був схожий на хрестики, щоносять на шийі. Між горою й хрестиком чорними, блідо-зеленими, жовтими рівнокутними смугами тягнулись поля. Їх косо перерізувала стьожка річки, такоїж рожевої, як і небо. Віяло безмежним простором, широкою, буйною волею.

В сей мент хмари розірвались над обрієм і крізь них глянула така ніжна і чиста блакить неба, що Сидоркевичу тепло сколихнулись груди. Кінці хмар, як розігріте до білого залізо, заіскрилися світом сонця. Зараз воно випливе. Офіцер мимохіть прихмурился й одвернувся.

Але не встиг він повернути голову, як верхи дерев зразу облив широкий, сліплячий промінь сонця. Багнети салдатів болоче й радісно заблищали. Обличча стали живими, рожевими, в очах засвітились іскри. Сидоркевич хутко глянув на високого.

Глянув і на мент аж замер від того вибуху почувань, який викликало в йому лице „вольного“. І дивування, й несвідома тривога, і ніби задоволення від чогось довгожданого, і чекання чогось страшного, неминучого.

Як погім розказував він, се лице робило вражіння людини, яка раптом збудилась, скочила на ноги й прийшла до себе. Збудила його, з очей дивом якимсь зникло тупе, сонне безумів, все лице немов зразу схудло, тіло витягнулось, налилось, неспокійним рухом.

Те, що сталось зараз же після сього, взяло не більш минут чотирьох, але Сидоркевичу вони здались годинами.

„Вольний“ вмить прудко перебіг очима навкруги. Увага всіх була коло шибениці. Салдати стояли трохи позаду.

Погляд арештанта зустрівся з враженими очима офіцера. Сидоркевич казав, що в тому погляді раніше такому невидющому, байдужкому вмить вибухла така ненависть, з відблиском якоїсь судорожної хитрости, що Сидоркевич цілком інстинктивно захопився за револьвер. Але тільки він се зробив, як сталось те, що з несвідомою тривогою зразу ж учув офіцер, лиш глянувши на арештанта. Хто зна, може б воно й не сталось, як би він не взявсь за револьвера. Рух же той наче штовхнув у спину високого. Він враз зірвався з місця похилив, як бик, голову і з такою силою побіг, що капелюх його зразу злетів з голови й упав під ноги офіцерові. Якийсь мент було тихо, неначе все замерло на зорі від сеї несподіванки, але зараз же зовсім боків почувся тривожний крик, клацання курків, топінг. І в ту саму мить Сидоркевича схопило й шарпнуло вперед не зрозуміле люте чуття злости й бажання піймать. Ноги самі собою зірвались і понесли за скажено миготливими ногами й схиленим вперед тілом „вольного“.

Як Сидоркевич перший раз вистрілив, того він не памятав. Але памятав, як „високий“ раптом на бігу хитнувся в один бік, потім знов у другий і став бігти якось чудно заковирнюючи ногою.

Сидоркевич споткнувся, але не встав, а з землі вистрілює у друге. „Вольний“ не змінив бігу. Не попав. З

заду чув ся крик і топіт ніг, поперед офіцера вискочив фельдфебель Кирпа, зупинився, прицілився і вистрілив з рушниці.

Втікач упав головою вниз. Але зараз же знов підвівся й побіг просто на кущі, які стояли перед ним. Біг він як п'яний і, очевидно, нічого вже не бачив, бо, наткнувшись навіть, замість того щоб узяти трохи вправо, де вільно було, кинувся вліво, на інші кущі. Тут його й настигли вистріли. Він знов упав, але все таки не лежав і поповз по землі кудись під віти, як смертельно ранений звір. Сидоркевич, біжачи, бачив задки його скривлених черевиків і червоний кривавий слід по жовтій торішній траві.

За кущами втікач, хитаючись і безладно простягаючи руки, немов шукаючи підпори, знов устав. В сей мент сонце вдарило йому, мабуть в лице і осліпило, бо він захитався, щось хрипло крикнув і упав лицем униз.

Коли салдати підбігли й перевернули його лицем до гори, на товстих щоках вже лежала мертва блідість, під оком червоніла кривава пляма, яку він, мабуть, зробив, мацнувши раненою рукою, а в очах застиг вираз страшного напруження і прагнення вперед, туди, де сходило сіяюче і цілюче салдацькі рушниці сонце.

Федько-Халамидник.

Се був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму „закадишному“ другові; там перекинув діжку а дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопці! Усі діти, як діти, — граються, бавляться, тихо, лагідно. Федькові-ж неодмінно, щоб битися, щоб що небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад, таке Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована улица і там завжди грузли в піску коні. Після дощу сей пісок ставав липким і вохким, — для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином наткати сінинок — і сад в.

А між хатками іде улица. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться, подивиться і візьме та й повалить усе чисто — і своє чуже. Ще й регочеться.

А як хтось розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битись з ним і не пробуї, — перший по силі на всю улицю. Враз тобі дасть під ніжку, зімне, насяде і пита:

— Ну? Наживсь на світі? Говори.

Як той каже, що наживсь, то милує, — а як пручається. — ще бє.

Або пускають хлопці змія.

Пляц великий, — ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз-у-раз найкращий.

От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротях, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротях сидіти. Ворота високі і там ніби скринька така зроблена. В тій скриньці і засіда Федько.

— Пускай! — кричить той, що держить.

Змій виривається, але зразу ж козиряє бється об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім инша.

Хлопці догадуються і привязують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавко і легко здіймається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре звязані були. Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на ухо, то з одного боку, то з другого. А як дирчітки ще начеплені, аж дух радів! Цілий день би стояв, та держав, та дивився вгору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у йому білий-білий, хилитається, хвостом алегка водить, наче плава, наче йому душно і він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од його дирчання дирчоток. Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стюпка там угорі і тягне за нитку, балується там і дирчить униз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну, та нічого, розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій все далі і далі вється в небо, став менше та менше.

— Телеграму давай!

Пускається телеграма. Біленький папірчик начіплюється на нитку і підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює — і пішла телеграма. Ось зачепилась за вузлик і пручається; виривається, от трохи не крикне вниз „не пускають!“ Але тут треба шарпнути нитку. Вітер знов підхоплює і попливла знову вгору біла вісточка. Ось уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змії прочитав телеграму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так що й не почув би ніхто, — але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— А ну, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімати.

Руки в кишені, картуз на бакир, іде не поспішає. Але тікати і не пробуй, Федько усяку собаку випередить.

Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то pomoже?

— Давай змія! — підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає з землі камінь і кричить:

— А ну, підійди! А ну!

Але Федько навіть рук не виймає з кишень і так підходить.

— Давай сюди змія!

Тут він уже вийма руки з кишені, бо Спірка затуляв собою Стьопку і підніма руку з каменем. Але сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

— Давш змія?

— А се твій змій?

— Одніму, та й буде мій.

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди.

— А ну бий!

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

А Стьопка зсотує, а Стьопка зсотує! Змій тільки диркає далеко вгорі та шарпається і не розуміє нічого, що там сталося в низу, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий же! Ех, ти! — боїться... Я он без каменя, на вас трьох.

— Ївонька, Ва-а-сько! — раптом кричить Спірка. — Сюда-а!... Федько змія однімає!

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кида його на землю. Тут же підскокує до Стьопки, хапа нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змій диркає, Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у його гордий, Спірка і Стьопка кидаються на його, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки угинається й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій улиці! Восявка! Зараза!

А Федько все йде та й іде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумага, так он якого зроблю...

Але так не часто буває. Частіше кінчається тим, що хлопці біжать до дому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти поводитьься. Він не плаче, не проситься, не обіщає, що більше не буде. Насупиться і сидить. Мати лає, грозиться, а він хочби слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оливом налиті, худі-худі, а борода на їх така рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Вже знов? — питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то? — питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому ж я говорю?! Правда те, що мати каже?

— Правда, — тихо одмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидав штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здійма з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригуються всім тілом і шарпа ногами.

— Лежи!! — кричить батько.

— А кляте-ж яке, а кляте! — сплескує руками мати — хоч би-ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дятяна! Сібіряка якийсь...

Вибивши „сібіряку“, батько вийма з кишені дві, або три копійки й дав йому.

— То тобі за те, а се за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші і ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, — він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо, справді, не брехав. Як би він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за се Федька хвалить, а мати так само сердиться.

— Так, так потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, учить сина. Замість того, щоб повчить його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

— Так, так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Се була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив на двір трошки боязко, жмурився од сонця і соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але сей халамидник неодмінно спокушав його і бідненький Толя приходив до дому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула і теж делікатна, трохи не вмлївала, бачачи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто тебе так? — жахалась вона.

Толя, плачучи, казав, що він невинен, що Федько його призвів на те.

В той же вечір батько Федьків допитував уже „сіряку“:

— Ти лазив з Толєю драть горобців?

— Лазив.

Ти порвав йому штанці?

Він сам порвав. Не вмів лазить, а береться. Хай веде.

Але тут вмішувалась мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як з Стьопкою. Та через тебе нас з квартирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до його, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти мов! І за що мене Бог покарав таким сибірякою?... А батько нічого йому й не скаже; роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з квартирі...

Батько мовчить і хмуро дивиться в вікно. На дворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутно вибиваються звуки ніжної музики. Тепло і затишно там. Батько Толіндесь помагає собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний з щічками, як проскура. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожилці їм знесуть плату за квартирі, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартирі, хоч би Толя як обидив Федька.

— Скидай, сучий сину, штани! — раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько з-під лоба дивиться на тата.

— За віщо? — ледве чутно питає він.

— За те, що водишся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не водюсь, він сам веде.

— Жени його під три чорти од себе... Яка він тобї кумпанія? .. Лягай!

Федько лягає, але батько так бє, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає як раз в такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

Скажемо так. На дворі буря, дощ лється з неба такими потоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячі діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленяві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд звенить в шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають в палисадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежать з повязаною головою — вона не виносить бурі і завжди хворів.

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по улиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах! — лускає грім і лампа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці під дощем, мокрі без шапок бредуть Федько, Стьопка і Васько. Вони позакачували штанці аж до живота, падають ногами, сміються, щось видно кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у

бані, так і обливав їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у їх смішні, мокрі голови!... Васько щось найшов у воді. Що то?... Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізчок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні і махає руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те як раз і мило, — дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть співають:

— „Іди, іди, дощику,
Цебром,
Цебром — цебрицею
Над нашою пшеницею“.

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочка поприлипали до тіла, потік біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче махає руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті, Федько помічав Толю і починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько падає і сідає просто в воду, Федько й Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зстрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в снін, з сінєй на ґанок. На йому бархатові курточка і штанці, — жалко їх. Але хлопці вже коло ґанку і кричать:

— Іди, не бійсь! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеться... Раз — два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку і обережно іде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикаються, брудний потік залива бархатові штанці, дощ враз вимочує акуратно зачісане волосся і курточку. Спершу від нього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємності аж вищить і падає ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений сахар. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Грицик, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці.

В сей час вийшов Толя на ганок і дивився на їх. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за його.

— Хлопці! А де я був! — закричав він ще здалеку.

Всі кинули кораблики і підбігли до його.

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

-- Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була.

-- Та де ж ти був? Яка робота?

-- На річці був. Там таке-е!... Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило. А вони й не знали!

-- Та брешеш? Правда?

-- Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра у школу не піду, зранку на річку збіраюсь...

-- Як у школу не підеш? А батько?

От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці крига йде. Але він терпів не міг, як йому сей Федько говорив „Толька“. Наче він йому товариш.

Толя одвернувся і нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернувся знов і сказав:

-- Здоров! Ти був на річці?

-- Був.

-- Здорово йде?

-- Біжи подивись, як мама пустить, — посміхнувся Федько і одвернувся від Толі.

Толя почервонів, — як він смів насміхатись, мурля цогане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тим часом далі:

-- Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А паро-о-ду на березі, повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова навіть зійшов униз до хлопців.

Хлопці теж були вражені, — от скажений сей Федько! Там, десь, дивитись страшно, а він полізе туди.

— Та на саму кригу полізеш?

— А-то-ж куди! От і палиця вже є, — показав Федько на застромлену палицю. — Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стюпка почухались: у школу треба.

— Е, в школу! один день пропустимо, от біда велика! Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили іти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на сьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стюпку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінець носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивувався.

— А ти чого? Може, теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

— Я тільки підійду подивлюсь, а потім піду в школу.

— Іди, дивись, — згодився Федько і почав витягати з сьїгу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

• Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще й з гвіздком, як устроиш у кригу, не позковзнеться. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і аакрив кожушком. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

— Наче твій тато... — сказав Спірка Толі.

То була правда, сам Толя се бачив, але йому все-ж таки досадно стадо. „Тато“... Зовсім не „тато“, а „папа“. А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх тат? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все-ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, як би зачепили його тата, зразу б грубости почав говорити, а то й битись поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок, — стало видно річку. Повіди ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею стоять і ходять люде. Сонце хитро виглядав з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!...

— А ну, на ввипередки! — раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фицнути так саме ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити — кричати на улиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі галоші. Та ще на спині ранець з книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя пагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеться помалу, але де коли один віл вилізе на другого і тоді в тому місці починається гармідер, воли налізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармідер, не проштовхнуться наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живчиками просуються поміж дорослими, і без перестанку кричать давінкими веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у сей день „голова боліла“ і вони не могли прийти „в клас“!

А річка все суне і суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливали сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на сю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовстнеш в воду. А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і йдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з задрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопаять по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалиться. Де-які з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняються на самому кінчику над чорносніною, густою водою.

— А ну, ти там! Хочеш раків половить? — кричить хто-небудь з дорослих на молодця. — Злізай на беріг!... Шубовстне в воду, витягай його.

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на беріг.

Толя часто подивлявся на Федька, — ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

— ...А то що! стрибають тут... — говорив Федько, — подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік! — покрутив головою Стьопка, — як затре кригою, що будеш робити?

— А ти на другу! — блиснув очима Федько. — А з тої ще на другу!... От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

-- Може й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибав і, розуміється, злякається і почне плакати; його знімуть з криги, а всі потім будуть з його сміятися. Хай не задається.

— Ні за що не зробиш! — сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на його і нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! мабуть, боїться.

— А ну, спробуй! — знов сказав Толя. — Ти ж хвалявся, що будеш їздити на крижинах. А ну!

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися і між ними робилась чорна, страшна латка води. В тій воді плила солома й трісочки. І солома і трісочки крутились і десь зникали, — так вертіло там воду.

— А давай об заклад, що перейду на той бік! — змивь звернувся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А, як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика, — на віщо йому чижик? — але він згодився.

— Ну, добре! Давай руку. Спірка, перебивай.

Спірка перебив і Федько став тісніше підперезуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть... — тенором сказав усім Федько.
— А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!...

Федько підперегався, взяв у руки палицю, спробував її і насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди ж! — промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов! — закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивились за ним з замиренням серця.

— А куди ти там? — закричав до Федька якийсь робочий збоку, — куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надунити її палицею, — угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу, — ся товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

— Та що він сказився, паршивець! — закричали вже інші на березі, — куди його потягла нечиста сила. Ей, ти, вертайся сюди зараз!

— Ну дивіться на сього одурілого хлопця!

— Та біжіть стягніть його, сукиного сина! Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз і він був уже на середині. Він часом оглядався, піднімав на палиці шапку, ве-

село крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути, щось веселе і важке

— Та чий він? — питалися кругом.

— Федько, Івана типографщика син. Халамидро звісне.

— Ну й пробийголова... Ач яке виробляє! Ах, ти-ж Боже наш!

А Федько, справді, щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то вправся палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось ось-ось налетить на його ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не зостанеться од ко машинки-хлопчика. Але ко машинка, якимсь чудом, ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько зізжала з неї і бігла знову, з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики замерли з роззявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом „шибеника“. Як той щось замнеться, так всі зараз затурбуються, де-які починають кричати всякі поради:

— Вправо! вправо бери, сукин син!

— Куди вправо? — махав на порадника другий рукою. — Там вода, хай жде: друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добірається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злоти, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як пробрався, собака, га?

Федько з того боку махав надітою на палицю шапкою. Той беріг пустий, бо туди не можна пройти з улиць — чийсь мури і тини.

— А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

— А так і є, він знов по крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі усі притихли, слідкуючи за одчаянним хлопцем. Ніхто вже не кричав поради, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігала серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збирались розчавчити нахабне живе створіння. Як се створіння топтало ту сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсенькою паличкою.

— Ну, й шибеник! — зітхав хто небудь, як Федько видрапувався з скрутного місця.

А „шибеник“ все ближче й ближче присувався.

Ось уже недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Вперся палицею. Палиця сприснула. Ударив дуже в лід і знов уперся. Стоїть добре. Раз! і вже на другій крижині. Жилаве чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча уже на березі. Круг його крик, писк товаришів. От-це молодець так молодець. От як треба!

— Ну, щастя твоє, що ловкий! — качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться, — що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебірається по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось

міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинках. А зате як інтересно, як весело! От би взять та собі побігти. Тільки скинуть калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узять у Федька палицю, встромляти у лід і стрибать. Велика штука!

А коли Федько вийшов на беріг, коли його отовпили хлопці і з радістю та захватом дивились на його, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калоші, зструсив ранець з плеч на землю і підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю! — сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

— На що тобі?

— Я теж хочу йти на той бік.

— Куди??

— На той бік.

Спірка й Стьопка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійсь, не впаду. Давай!

— Лучше не треба, Только... Ти не вмієш.

— Овва! Ти один умієш. Ну, давай палицю. Що, може жалко?

— На... — стиснув плечима Федько. — Тільки гляди..

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знов? Чого? Хто? — раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижинку. В сей час насунула ціла купа льоду і одрізала Толю від берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали, Толя розтервся — хотів бігти назад, але не можна — перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так весь час напірає на його кригу.

Толі зробилось страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до його всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люде на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись, когось посилали. А Толя тим часом все плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними, і один швець навіть трохи не впав у воду.

В сей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розтервся на льоду і всі побачили, що злякався, — десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що привів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякався, стервини син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя, хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от коли всі метушились, бігали і не знали, як врятувати Толю, несподівано з'явився Федько. В руках його була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз-по-раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались помагати йому.

Ну, гвіздок забитий, держитесь добре.

— А ну, гей, дайте дорогу... З дороги же!

Всі розступились на крик. А диви знов сей шибеник!

Але він з палицею, чи не ратувать панича збірається?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!... А ну, дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не лігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти. Йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилини через п'ять Федько вже був на Толіній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впірайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти подожди...

— Ой, не ходи!... Я боюсь... — ухонився за його Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа і підсунулась до Толі.

— Тепер переходь сюди!... Ну, от бачиш... Тепер іди на сей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад, підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розломилась на двох і Федько зник з льоду.

Всі так і замерли.

Але Федько не потерявся, він ухопивсь руками за кригу і зо всієї сили пнув, щоб його не знесло. Але на латку води, яка сталася від сього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив се і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю! — кричав Федько. — Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в сей час підбило до берега і Толя як стріла вилетів з неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, залякла.

А підійти до його не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

— Стьопка, ляж на лід та підсунься до мене — прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

— Зійдїть там з криги, хто лишній, — крикнув Стьопка, озирнувшись.

Але в сей час один з хлопчиків подав Стьопці шворку звязану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай!... Швидче, Федю, бо крига йде.

Федько протягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

— Не можу... — прошипів він — руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв, — „тягни!“

Стьопка, хлопці і дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду і того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лила ся з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я сеї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толіни, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до їх.

— Папочко!... Мамочко!... Я не винен, я не винен!...

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули й потаскали до дому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так турсонула, що з того аж бризки посипалися.

— Додому, ироде! Ось я тобі покажу! І знову так потягнула, що Федько мусів бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось відповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і подождали Федька з матіррю.

— Він був на льоду? — грізно звернувся батько Толін до Федька. Федьку було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матері, але він все-таки встиг помітити, що у батька Толіного аж слина запеклася на губах, а очі налились кровю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи! крикнув до його батько, і знов повернувся до Федька:

— Був він на льоду?

— Був... — цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда! — ще жалібніше і з страхом забився Толя. — Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку.

А потім Федько узяв і пихнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, Боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципиретя! Та батько ж з тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не ехопила там у воді, ти, идоляко!

І вона зо всієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно і закрив руками голову. Мати знов хотіла ударити його.

— Подождіть, Іванихо! — зупинив її батько Толін — і підняв Федька.

— Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитать його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не брешш й тепер, говори, — ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хлипались на всі боки. Він мовчав.

— Говори ж, падлюко! — торсоннула його мати.

Федько глянув на Толю, — той великими, повнимя страху й тоски очима дивився прямо на його. Сльози текли йому по щоках і зупинялись в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори ж, Федьку! — нетерпляче сказав батько Толін.

Федько одвів очі од Толі, похилився і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

Пхнув...

— Паршивець же ти! — крикнув Толін батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері і сказав:

— Надіюся, що на сей раз чоловік ваш покарає його, як слід... Інакше, лучше очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толін батько. Він підняв її й подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, идоле? — обзивалась од печи мати. — Подожди, подожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погрів ще ремінем. Що, єсть жар?

— Єсть... — тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка і гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стію, чи на землю, чи хоч у піч, — аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не памятав вже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що гатує щось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло то за ремінь.

Потім Федька покляли на стілець і били вже як слід. Але Федько їй не сей раз навіть не скрикнув. Тільки як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федько впав до долу їй не рушався.

— Встава-ай! — ревнув батько їй шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до памяти, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знов падав непритомним. А в непритомности когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько їй мати не одходили від його постелі, труслились і мовчки боролись з смертю. Але смерть поборола.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли хлопці зо всіх сусідних улиць. Спірка, Стьопка їй Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із в'кна. Мама йому строго наказала не виходити до уличних хлопців.

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом улиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од в'кна, перекрутивсь на одній нозі і побіг гратися з чижиком.

Сього чижика він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

Маленька рисочка.

(Виришок з споминів).

Так. От тепер уже кінець!

Живжикуватий ротмистр подув на мій підпис, задоволено потер руки й звернувся до двох жандармів, що стояли біля порогу.

— В камеру для арештованих!

І хитнув на мене головою. А салдатам коротко кинув:

-- Ви можете йти.

Салдатики хапливо покрутились наліво кругом і, не глянувши на мене, поспішно вийшли. Яке їм діло до мене? Вони своє зробили, у „старшого“ є „бумага“ за обшлагом рукава, арештант не втік, начальство ще, диви, „благодарность“ скаже. Раз-два! Весело затупотіли їхні ноги у сніж. А мене двоє жандармів повели через усю станцію в камеру. На пероні було пусто, тільки заклопотано і прудко хедив якийсь панок в жовтих черевиках. В тім панку не було нічого особливого, але, глянувши на його, я почув, як мені по тілі ознобом пройшла туга. Я почув, що мені, дійсно, кінець. Нічого надзвичайного не було в тім панку, але він був схожий на одного „сватка“ зі Львова. А „сваток“ той теж нічого визначного не мав у собі, він колись позичив у мене двадцять корон і завжди якось непомітно умів зникнути з моїх очей.

Але тут на пероні між двох жандармів, я раптом почув, який любий, який близький став мені „сваток“. Як зворушливо мило він позичав тоді у мене двадцять корон і присягався, що на другий день — „пункт!“ — принесе мені їх! О, як би я хотів мати спромогу що дня позичати йому по двадцять, по сорок, по сто корон. Я б навіть не ходив у ту кавярню, де він за ті гроші пив би свою каву з „тістечками“.

— Не останавлюватьця! Не останавлюватьця!

Жандарм навіть злегка підпихнув мене.

То правда, — чого зупинятись? Прощай, мій любий alter-сватку в жовтих черевиках!

По рельсах ходила чорна курка з обвислим червоним гребінем. Вона собі спокійнісенько, немов на затишному смітнику, ходила між рельсами, щось збирала. Дурна курка.

Смішна, глупа курка, як би я хотів бути на твоєму місці!

— Не останавлюватьця, вам говоритьця. Що там любопитного такого?

Справді, що там „любопитного“ в тому, як по рельсах вільно, неначе бавлячись, бігає паровоз? Або в тій далекій смужці лісу на обрію? Якась Галичина, країна ензиску, насильства і нужди.

Швидче в камеру!

— Направо! — підказав мені ззаду той же жандарм, а другий швиденько випередив мене і озирнувся.

Але я зупинився ще раз. Мені хотілось подивитись на небо. В йому нічого не могло бути „любопитного“, я це знав, але все-таки хотілось глянути, яке то воно синє та чисте, та глибоке.

І не довелось: озирнувшись, я вступив очима як раз в лице заднього жандарма. Воно дивилось на мене

з таким виразом що я проти волі мусів зупинитися на йому.

Ось давно вже поділила нас слоюста стіна часу. багато в мозговій фотографії перебувало всяких облич, а те лице, на порозі дверей, так і стоїть мені перед очима, немов живе. Виразно бачу трохи підняту верхню губу і рідкі, великі зуби. Борода посмикана, чорна, з сивиною на кінцях. Ніс придавлений, широкий. Але головне — очі. Маленькі, калмицькі, заглиблені, вони на мене дивилися з таким чуттям, з яким може дивитись, наприклад селянин, піймавши злодія в коморі й ведучи його на розправу.

— Просим покорніше! — повів він, памятаю, рукою на сходи, що вели кудись угору.

Іронія не з веселих!

— Степанюк, іди вперед!

Степанюк мовчки хитнув мені білявим, змученим лицем і пішов по сходах.

А за мною важко затупали ноги „калмика“. Симпатична фігура!

Та і місце, куди вони мене вели, цілком пасувало до мого начальства. Брудні, понурі сходи, сірі казенні стіни. Що дивного буде, як ми раптом опинимось перед якоюсь ямою, куди вони мене й запросять плигнути вниз головою або як я собі вже сам схочу.

Та й то ще добре. А як „калмик“ почне по шматочку мене туди спроважувати, — одріже руку й кине: потім другу — й знов кине, так до кінця. А як одрізатиме голову, — з жалю зітхне, що так хутко кінчився я.

У всякому разі, судячи по очах, настрої „калмика“ був відповідний до того.

— Ключ єсть? Одмикай.

Яма не яма, а... щось, може, й оригіальніше за яму. Перш усього на мене війнув дух „параші“, цвілі салдацького хліба; теплий густий дух, як вода в стоячому ставку у спеку.

А коли я, підпихнутий „калмиком“, ввійшов в середину, то аж тоді вже почув, що ось де справжній кінець. Тут уже не могло бути ніякого сумніву!

В сій... ямі не було кутків. Вона була вся кругла, як баня на церкві, як шапка, якою накрили молоденького горобчика. Вікон також не було, тільки внизу під столом була дірка схожа на скибку коло мутного світла. Та дірка виходила, — як я потім довідався, — на перон і як раз під покривлю його. Справа — ліжка, над діркою стіл проти ліжка канапа, коло дверей „параша“. Усе.

— Так... — сказав я і сів на ліжку.

Щож далі?

Жандарми для чогось зазирали під стіл, канапу, ліжку, пошепотіли між собою і „калмик“ вийшов. Степанюк лишився. Позіхнувши, він скинув кашкета, обережно поклав його на канапу, а сам сів поруч з ним.

Я сидів і наче ще чогось чекав. Не може ж бути, щоб отсим усе й скінчилось. Для чогось же мене підстергали, ловили, вязали? Для чогож же хвилювались вони, дивились на мене очима повними ненависти?

— Мене довго тут держатимуть? — спитав я Степанюка.

— До надлежущого розпораження, — зітхнув і гикнув Степанюк. (Він усе зітхав, гикав і понуро задумувався).

— А коли ж то розпоряженіє буде?

— Со временем...

Арештований, яко галичанин, я повинен був не зрозуміти, що він сказав.

— Що то значить „со временем“? Я по російському не розумію.

— Када нада говорю, тада й розпорадяця... От то і значить...

Він знов гикнув.

— Ви, часом, не з дохтуров? — спитав він несподівано.

— А що таке?

— Та от страдаю желудком... Гикавка і зморює так, що просто пропадай... Ссе день і ніч у желудку...

Ах, бідний хлопе! Мене теж ссало, тільки не в желудку, а в грудях. І теж мабуть, буде й день і ніч ссати.

— Ні, я не з дохторів... — сказав я і встав. Кругла шапка гнітила мене, мені було тоскно, душно.

— А иншої камери немає тут?

Жандарм мовчки покрутив головою, — він був занятий своїм ссаням в желудку.

Так. Що ж робити?

На столі стояла величезна карафка з водою і шклянка Я налив води, випив. А далі?

— Слухайте, може б ви мені принесли книжок і лампу?

— Не полагається книжок... — глухо одповів жандарм.

І знов, яко галичанин, я не зрозумів його.

— Що то єсть „не полагається“.

— Ото, що сядьте та сидіть.

Він змінив позу, витягнув ноги і схилив голову на бік. В ямі була напівтьма, але я бачив все таки, що чоловікові погано.

Я замовк і знову сів на койку. Чути було, як чохкав і клацав колесами паровоз на станції, під вікнами хтось кричав і здалеку йому одповідали. На путі мабуть і досі ходить та сама курка, а хазяйка десь шука її. А шукаючи стрілася з сусідою й заговорила, мрійно поклавши руки під грудьми. На паровозі стоїть замацапурений машиниста й задумливо дивиться на курку.

Ясно, тепло, об вишаровані рельси розбивається пучками пекуче сліпляче сонце.

І се все поруч, за два кроки від нас, від сеї хмурої півтьми, від сього смороду, мене і гикаючого жандарма!

Я знов устав і почав ходити. Але ходити було нігде: три кроки вперед, три назад. І неодмінно зачепиш за ноги жандарма.

Але я все таки ходив, уперто і тупо.

— Сядьте, господін... — тихо сказав, нарешті, жандарм.

— Та що буду робити?

— Будете ходити собі, як Мінасов прийде...

— Се сей, що... був з нами?

— Атож. Старший наш. Його зміна буде... От і будете ходити собі... А мені то в желудку оддається... Прошу вас..

Я сів. Так мого „калмика“, значить, звать Мінасовим і він старший.

— А він мене не задушить, сей ваш старший? Щось він дуже сердитий.

Жандарм нічого не одповів, але мені здалося ніби він посміхнувся.

— Га? То у вас як — „полагається“ чи ні?

Степанюк гикнув, підтягнув під себе ноги й з усиллям сказав:

— Не любить він вашого брата, то правда.. Не симпатичний здорово до вас..

Я в тому не сумнівався.

— Через що ж то так?

— Сина на йому спортили... Як саме?... — А так... З революцію заманили... Хороший такий був парнюга і спортили. Вдарився в книжки, розговори всякі... Всьо по вашій часті, значить. Ну, й за... ох, смокче ж як, прости Господи!... ху! — та й запраторили хлопця у холодні края... Сам батько старався. Служака верний, то

правда... Ну, з того времені, як попаде кого з вас, уже звиняйте, мармаладом не вгощає...

Степанюк помалу виняв з кишені папірчик, розгорнув його, висипав собі в рот якийсь порошок і запив водою.

А я думав про спорченого сина і старанного батька. Приємний буде мені компаньон під сею шапкою!

-- А коли черга Мінасова?

-- Ввечері, в шість часов.

Дійсно, о шестій почувся стук у двері. Прийшов Мінасов. У нас уже горіла лямпочка, хоч я ще бачив крізь дірку на рельсах блискучі смуги червоного сонця.

Мінасов, як ввійшов, зараз же пильно й уважно оглядів мене, немов хотів сказати: „а ну, який ти бсть, дай роздивитися“. Мабуть, я йому вподобався, бо він задоволено потер руки і повернувся до Степанюка. Щось пошепотівши тому на вухо, він голосно сказав:

-- Та не спізняйся... Ну, іди.

Степанюк вийшов. Мінасов знов потер руки, але ще з більшим смаком повернувся до мене і мовчки, хитро підморгнув. Немов ми лишились самі для якоїсь таємної спільної справи, про яку раніше умовились.

Признаюсь, мені неприємно йокнуло в грудях од сього загадкового вступу.

Але я зробив досить удачну здивовану міну й сказав:

-- Що таке? Чого ви моргавте?

.. Мінасов задоволено засміявся, як людина, яку не так то легко розгадати.

-- Книжочки везли? Га? — з дружелюбним виглядом ступив він до мене.

Й хутко подивився на його руки, — ні ножа, ні револьвера немає. Але я все-таки міцніше уперся ногами в землю й задом об стіл і чекав.

— Ви чого так дивитесь на мене? — засміявся Мінасов.— Я чоловік смірний, я люблю революціонерів... Давно вже у нас їх не було, в сій хатинці. А хороша комнатка? Га? Хе-хе-хе!... Один єврейчик тут сидів; так йому так ловко було тут, що співать почав. Спервоначала трошки сердився... От так, як ви зараз, а потом почав співать. Йй-Богу! Веселий такий став. І не довго був — місяць чи півтора. А так спонравив сю комнатку, що й їхать не хотів. Та нада було... Од нас прямо в жовтенський домок поїхав... Хе-хе-хе! Знаєте, що то таке? У вас, австріяків теж, мабуть, єсть... Як то по малоросійськи сказать, щоб ви пойняли... Хата така велика, жовта, а там сидять сумашедші, чи як то по-малоросійськи... От не знаю... Сам я з малоросів, а от сього слова не знаю.

— Пяні, мабуть... — сказав я.

„Калмик“ гостро зиркнув на мене, але я дивився на його з таким простодушним інтересом і нерозумінням, що він аж з легкою досадою крутнув головою.

— А, ні! Які там пяні... Ну, як називаються ті, що з ума, з розуму сходять?.. Скажені. Га? Такі, що верзуть, що попало?

— А-а! Ті, що з розуму сходять! Закохані?

Мінасов знов глянув на мене.

— Ви, паниченьку, чи дуже дурні, чи дуже... розумні? Га?

Я волів бути дурним і здивовано подивився на його.

-- Та чому?

„Калмик“ не знав, що сказати. Ага, серденько, укусив? Ти, мабуть, ще й не знав, що глупота найкращий панцирь. Я непорозуміло дивився на „калмика“, а він мовчки шукав чогось на мойому лиці.

— Та так і не розумієте, що я кажу?— раптом спитав він.

— Ні, не розумію.

Він дрібно засміявся й легенько похльоскав мене по плечі.

— Ну, то й не треба... Не треба, кажу... Хе-хе-хе!

І знов подивився на мене своїми маленькими, дуже блискучими очима.

Я програв. Ну, добре-ж! коли так, то ось-же й тобі.

— А і ваш синок у сій хатинці сидів? — теж з приємною посмішкою несподівано спитав я.

Жандармові моментально злетів сміх з лица. Очі стали страшні — прозорі, гострі, він аж вирівнявся і зблід. Я почув що в мені сильно забилося серце і, памятаю, проти волі озирнувся круг себе. Крім карафки на столі, не було нічого підходящого.

— Ага, Степанюк уже сказав, — вмить майже спокійно муркнув жандарм і, знов посміхнувшись, додав — у сій сидів, у сій самій! І синок мій тут сидів. Кланяйтесь, як стрінетесь. Тільки от та біда, що всі з сеї хатинки їдуть чогось у жовтий домок... Не знаю, чи приведе Бог зустрітись вам... Не знаю...

Я мовчки посміхнувся. Але сей старий жандарм, десь, не мало бачив таких посмішок. О, чого він не бачив тут у сій „хатинці!“ Чого тут не діялось!

— А у вас і часики є! — раптом сказав Мінасов, хитнувши мені на груди.

Я здивувався.

— А що-ж тут такого? То мій годинник. Ви на годинник показуєте?

— На годинник, на годинник... Не помагається... А ну, покажіть. Загранишний?

Я не розумів, до чого він хилить, але виняв і показав. Се був дарунок одного мого приятеля, чорний, тонкий, як карбованець, годинник.

— Ловкі часики!... Треба в контору забрати... Пожалуйте сюда...

Я поклав годинник у кишеню і спокійно сказав:

— Мені офіцер дозволив мати його при собі. Я ще не такий дурний, щоб таким способом дав себе ограбувати.

Я се сказав навмисне, мені цікаво було подивитись, що він зробить і що може зробити. А коли ударить, — тим краще, я не поїду в „жовтий домок“. І навіть скоса зміряв проміжуток між моєю рукою й карафкою.

Але Мінасов тільки засміявся.

— Горячий який!... — навіть задоволено сказав він. — Ну, носіть при собі, носіть... Як будете їхати в „жовтий домок“ самі подаруєте... Часики ловкі... У мене єсть синок, в сищиках, так йому подарочок-би. Он любить такі вещички... Що? Не подаруєте? Хе-хе-хе!.. Подаруєте!..

Я одсунувсь до ліжка і ліг.

— Спатки схотілось? Ну спіть, спіть... — добродушно згодився жандарм.

Я нічого йому не одповів і заплющив очі. До станції підходив поїзд. Койка моя дрібно трусилась підо мною, на пероні чувся гамір, біготня, крики. Можливо, що в сьому поїзді приїхав хто небудь з своїх. Він має вигляд строгого, чепурного німця і солідно йде за носильщиком, який несе його міцний і дорогий куфер. Він і не знає, що над головою його лежить такий же „чужеземець“. А як би знав, то що?... Через годину він летітиме туди, куди мене повезуть. А коли вони мене повезуть?

Я розплющив очі й подивився на жандарма. Він сидів проти мене на канапі й мовчки чудним поглядом дивився мені в лице.

Я знов заплющився. Цікаво, чи довго він так дивитиметься? І що він хоче тим дурним своїм поглядом добитись? Прошу, прошу, — дивись хоч всю ніч! Тільки чорта з два ти чогось добьшся від мене. Днів через три-чотири мене одвезуть у Київ і твоє старе, чорне од злости серце так і не потішиться.

У Києві, розуміється, зараз в тюрму. „Женский уголовный корридоръ, мужской корпусъ“, маленькі камери, спів вечірній, тужний, рідний; обличча в „вовчках“, дорогі та близькі.

Я знов зирнув на „калмика“. Він так само не зводить з мене упертого, чудного погляду.

Що він мене гіпнотизує, чи що, старий катюга? Чого він хоче, стерво калмицьке?

А в тім, прошу, — дивись, дивись!

Я посміхнувся. Посміхнувся і жандарм, тягучою, тонкою і хитрою посмішкою.

І проти волі, з злістю, я почув, як по мені пройшов несвідомий, тоскно хвилюючий страх.

Що за легкодухість? Чого? Що він мені може зробити тим наївним поглядом?! Хай собі дивиться. Спати!

Я рішуче повернувся до Мінасова спиною й постановив заснути. Я зтомлений, мені треба спочинути і тоді я буду міцнішим, спокійнішим, я сміятимусь з злобного дідка.

Гомін на станції стих. Дзвеніло тільки на телеграфі, та десь дуже далеко, — наче хтось калошами по паркету — човгав паровоз.

Яка може бути година? Не більше семи-восьми. Тепер саме треба спати, в таку пору „він“ не посміє мені нічого зробити.

А як візьме та накриє мене чим-небудь, щоб не чути було мого крику і почне робити, що хоче? Од тої ненависти, божевільної, пекучої, що стоїть в його очах, —

усього можна сподіватись. Раз він рішив не спати всю ніч, сидіти не рухаючись і не зводити з мене очей,—сила ненависти „його“ мусить бути велика.

І тут же я помітив, що страшенно хочу спати. До сього часу не хотілось зовсім, а тепер так і мутило мозок. Я й не чувся, як заснув.

Скільки спав я, не знаю. Але, памятаю, прокинувся не сам собою, а наче мене хтось трівожно і жалібно будив, наче скоїлось щось непоправиме коло мене й хтось ридав над тим.

Я хутко розплющив очі. І зараз же зачув, як хтось позаду тихо схлипував і щось шепотів. Я, сціпивши зуби й боячись зробити найменший шум, став помалу повертати голову. Серце мені билось з такою силою, що страшно було, чи не чути його стуку.

Ось кругла стеля з жовтим кружалком від лампи... Шепіт так само переривається старечим схлипуванням і чути:

— По велідей милості твоєї і по множеству щедрот твоїх... Яко раб... Прости і сохрани його...

Ліжко мов раптом рипнуло. Я замер в своїй позі з неприродно викрученою назад головою, але ждав, що буде.

Шепотіння на хвилину зтихло й потім знову почулось:

— Взбранной воеводе победительная...

Я зробив рішучий рух і повернув голову зовсім назад.

— Хе-хе-хе-хе!... — раптом розсипався по хаті насмішкуватий, злорадський сміх. А прямо перед моїм лицем було лице Мінасова. Він стояв на колінях, спиною до мене, але з поверненою у мій бік головою.

Він сміявся, як чоловік, котрий ловко піддурив і радів з того в лице піддуреному.

— Розбудив я вас? Да? Хе-хе-хе! Молився, знаєте, та сокрушався о гріхах. Заплакав трошки. Думав, не почувте,

а ви почули. Дуже вже гірко плакав... За сина молився... хе-хе-хе!.. Звиніть, що побезпокоїв. Не буду більше, не буду... От устану даже, спіть спокійно, спіть...

Він устав і сів на канапу, сміючись та поглядаючи на мене. А мені здавалось, що він тим поглядом хоче дізнатись, чи я вірю його сміхові. І чим більше він бачив, що я не вірю, тим злобніші ставали його очі.

Я одвернувся й знову ліг так само. Але заснути я вже більш не міг. Спочатку від того, що мені було чогось сумно. Сумно та й годі. І сум той вязався з недавнім шопотом і хлипанням. Чого? Що за сантіментальність ідіотська?! Чи можна сумувати над сльозами крокодила, який жалів, що втікла йому з пащі здобич? А ну, встань-бо та ще обніми його та приголуб і пожалій. А він тебе за се постаравься швидче до „жовтого домику“ довести.

Але сум не відходив від мого ліжка. Навкруги стояла мертва тиша. Мабуть була друга або третя година ночі, той час, коли навіть телеграфісти сплять, схиливши голови над апаратами.

Жандарм не рушився. Я теж. Десь із тиші ночі долитали рівномірні згуки—то, певно, працював якийсь завод.

Жандарм устав, підійшов до столу і дуже стукнув шклянкою об карафку.

Я швидко повернувся.

— Ах, звиніть, я знов розбудив вас... Нечаяно стукнув.. Спіть, спіть...

А очі уперто й важко дивились на мене.

Я зрозумів, що він уже не дасть мені спати.

Дійсно, до самого ранку він то стукав шклянкою, то кашляв, чхав, ходив по хаті.

Зпочатку я ворушився, але потім почав хропти. Він стука, а я хроплю.

Але, здається, він не вірив моєму хропінню, бо частенько сміявся й прохав вибачення за шум.

О шостій рано прийшов Степанюк. Не повертаючись, я чув, як Мінасов показував на мене і щось шепотів.

Почався кошмарний, страшний час. Мінасов не давав мені вночі спати стуком. А вдень неодмінно що дві години заходив і теж будив ніби за якоюсь справою. Голова моя була весь час гаряча і тяжка, тіло боліло, а нерви, здавалось, були не в середині, а поверх мене, так що кожний шорох боляче одбивався на них. Я ні про що не міг ні думати, ні згадувати, — єдине, що рятує увязнених. Мозок мій, здавалось мені, ставав усе меншим та меншим і от-от зтулиться до одного страшного пункту. Тоді я пропав. Зтулившись, він склеїться й тоді кінець всьому, все переплутається, змішається, забудеться, знищиться, — я поїду в „жовтий домок“.

А Мінасов що ночі провадив своє діло. Він теж не спав. Бо коли-б же міг те робити? Він був увесь жовтий з зеленими смугами під назвичайно хоробливо блискучими очима. Лице все обвисло і було вимучене. Але він все з більшим і більшим задоволенням поглядав на мене все з більшою веселістю запитував, як мені подобається життя у них.

З початку я пробував жалітись офіцерові, який допитував мене, але що той міг би зробити. Може то все робилось навіть з його згоди? Він же казав, що ось-ось мене повезуть звідци.

А повезуть! Я знаю, куди вони мене хочуть повезти. Але того не буде!

Я сціплював зуби й цілі дні та ночі сидів на ліжку в тяжкому дріманняю.

А Мінасов хіхікав і оповідав про тих, які були тут до мене, які так само, як і я, зпочатку жалілись, лаялись, потім сиділи також на койці, поклавши голову на коліна. А далі раптом починали бігати по хаті. День у день, ніч у ніч усе бігали. І вже зовсім не хотіли спати. ●

« От не хотіли та й годі! Навіть не дрімали ніколи. Усе бігали та щось пильно думали. А там одного дня або одної ночі, — як з ким! — починали говорити таке, що й мала дитина зрозуміла б, що то ні до чого. Деякі тихенько при сьому сміялись, а деякі лізли битись, кричали, рвали на собі волосся. А один був, який неодмінно хотів виколювати собі пальцем око. Звичайно в такому стані їх уже не могли тримати тут, — станція не лікарня, — їх одвозили з „жовтий домок“.

Але були моменти, коли й я почував себе дужчим. Се бувало, звичайно, по півночі. Старий організм жандарма не витримував, — і він мимоволі засипав. А, чортове падло! Ні, ти не спатимеш!

Тоді я вже вставав, стукав ногами, карафкою, ходив по хаті і грюкав чим міг. І тоді в мене раптом прокидалось те, про що говорив мій кат. Я почував, що мені хотілось страшенно кричати. Не кликати на поміч, не жалітись, а просто без цілі дико й люто заревти. Коли я схоплював в собі се бажання, я зараз з страхом сів на ліжко й затихав. А Мінасов лукаво посміхавсь до мене спухлим від безсоння, страшним лицем.

« І той сміх знов підносив мене.

— Я вам перешкожаю спати? — голосно питав я, встаючи й ходячи по хаті. — Вибачайте, але я так виспався, що мушу трохи проходитись. На прохід у двір ви мене не пускаєте, одже я хоч по хаті. Чудесна хатинка і оригінальна в ній будова! Правда!

Жандармові злипались старі, змучені очі, але він хитав головою і старався хіхикати.

Хіхікай, хіхікай, побачимо, чия візьме! Він мене руйнував, але він же мені й надавав сил. Ненависть, як і любов, давно вже сказано, рідні сестри і як одна, так і друга можуть щось дати. Я се побачив ясно тільки тоді. Моя ненависть була більша, ніж найжагучіша любов. Я чув кроки „калмика“, як він ще важко й по старечому вступав на сходи. Голос його я розпізнавав на пероні, коли він говорив до кого-небудь. На лице його я не міг дивитись без сладострастного болючого параксизму злости. Іноді годинами я сидів і чадно марив про те, як я наступаю йому на горло ногою й з гидкого роздутого лиця його по малу видавлюється синій язик.

• Я вже почав навіть скучати за ним, як він чогось довго у-день не приходив.

І все те робилось мовчки й непомітно для чужого ока. Чи то мені так тільки здавалось? Та й кому би то було видно? Степанюкові? Він був зайнятий своїм желудком та, мабуть, і звик уже до таких історій. Офіцер? З ним ішла у мене комедія допитів, він знав тільки мої „показанія“.

А більше я ніяких людей не бачив.

• Раз по півночі я ходив по „ямі“. Жандарм спав. Як я ні стукав, як ні кашляв, він рішуче й безсило спав.

Я взяв шклянку й стукнув нею об карафку. Жандарм тільки зробив невеличкий рух і ще дужче засопів носом. Голова його, як звичайно, лежала на поручні канапи, а руки зтомлено звисли вздовж тіла.

○ А, стара гидото! Ти спиш? Ні, ти не спатимеш. Ми не спатимемо.

— Слухайте, вахмістре! — підійшов я до його і злегка штовхнув рукою в плече. Він повернувся, але прокинутись не міг.

От узять схопить руками за горло і душитъ, душитъ до раювання, до крику щастя! А потім утікти

І раптом я весь замер: та як я не подумав про се до сього часу! Утікти. Розуміється! Ключі від камери у його в кишені, задушить, витягнуть ключі, одімкнуті й тихенько вийти на сходи, знов замкнувши двері. А там . . . Просто йти на пограничну лінію! Хай вбивав погранична сторожа, але ліпше смерть у чистім полі, під любовними зорями, в напруженню і щастю боротьби, ніж у „жовтому домику“.

Ні, душити не можна. Я був занадто слабкий. Він міг підняти крик і все пропало. Треба обдумати.

Я вже боявся його розбудити. Треба обдумати.

Я обережно ліг на ліжку й став міркувати. Зробити петлю, накинути йому на шию і зразу сильно затягнути. Але як закинути на шию? Голова лежить на поручні й не пустить до шиї. Я шарпну і йому затягне тільки ніс або рота.

Хе-хе-хе! Не спить? — раптом зачулось з каналі.

Я аж сів на ліжку. Невже він догадався?

Ні, по виразу лица нічого не помітно. Але лице вже не таке сонне. Е, се не можливо! Він буде висиплятися і не спатиме тоді, коли потрібно! Треба инакше!

І от почалась горячкова потайна гра у мене. Я хотів його вимучити так, щоб він спав як убитий. Я хотів підбадьорити його й для того удавав, що приходить мій кінець. Се, власне, мені не важко було робити, бо не знати, чи то був, дійсно, кінець, чи гра. Я, справді, вже не хотів зовсім спати. Цілий день я ходив по ямі, іноді навіть забуваючи, де я і чого хожу, чого хочу. Голова робилась все легкою, але вже не горіла, а палала. Часом мені здавалось, що у мене на плечах не голова, а великий язичок лямпі. І від сього мені було смішно й весело. Я

говорив про се Степаниюкові, а він тільки дивився на мене й гикав. А иноді зітхав і одвертався.

Мінасов-же, дійсно, підбадьорювався й любовно поглядав на мене, — я давав йому велике задоволення. Він просто любовався мною й хіхікав, радісно, щасливо.

А я теж хіхікав про себе.

Я вже винайшов спосіб. Коли він засне, взяти карафку, розмахнутись зо всієї сили і гепнути його просто по виску. Смерть буде моментальна. Приємно було-би розтягнути її, подивитись ще в наповнені передсмертним жахом паскудні очі, але... не можна, не варто ризикувати.

Треба тільки не пити в той день води, щоб карафка була повна. Правда, вона солідна, казенна, але все таки, хто знає якої міцності жандармська голова.

Я постановив: — сеї ночі. Сил більше немає. Ще кілька днів і мені кінець.

Моя постанова надала моєму вигляду, мабуть, ще більше виразности, бо коли в той вечір прийшов на свою чергу Мінасов, він аж руки потер, дивлячись, як я крутився по хаті.

— Гуляєте? Га? — спитав він хриплим від утоми, але умишним і задоволеним голосом.

— Гуляю! — радісно відказав я, не ховаючи радості, а, навіть, підкреслюючи.

І його моя радість ще більше потішила.

— Гуляйте, гуляйте. Головка як ваша? Горить?

— Горить! — щасливо засміявся я і раптом зупинившись проти його, таємниче додав:

— А знаєте, я думаю, що мені хтось підмінив голову на казан з киплячою кашею...

Се його страшенно заінтересувало.

— Та певже? — скрикнув він. — Як же то так сталося?

— А так. Я спав у день, а хтось прийшов і взяв тихенько мою голову, а мені начепив гарячий каштан з кашею. І замість мозка, тепер у мене сама гаряча каша... От штука!... Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!...

Ми обоє весело реготались і дивились одне на одного гарячими хитрими і пильними очима.

— Так ви собі тепер так і гуляєте з кашею?

— Так і гуляю. Раз-два! Раз-два!

І я почав марширувати по хаті. А Мінасов дивився за мною й щасливо сміявся.

Потім на мене раптом упала утома. Я сів і сперся головою об стіл.

— А ваша голова часом не спалить столу? — вмить заклопотано спитав жандарм.

— Я злякано підвівся й подивився на стіл. Ні, він був вільний.

Не сідайте більше, ходіть, — порадив мені жандарм.

— Ходити? Добре, я ходитиму.

І я почав ходити. Я ходив, співав, говорив усе, що мені приходило в голову, а Мінасов слухав, піддержував мене і непомітно для себе починав куняти. Голова його якось відразу, як перерігана на горлі, впадала на груди і він на хвилину засипав. Потім, пробуджений моїм стуком або криком, підводив її, слідував за мною й знову засипав.

Годині о другій стало зовсім тихо на станції. Останній поїзд пішов, грюкнули останні двері під низом, замовк дзенькіт телеграфа, тиша ночі залила усі куточки. Тільки я ходив під кам'яною шапкою й з гарячою головою, з людським напруженням вів свою встанню справу.

Жандарм уже спав, не чуючи нічого, ні стуку шкатулки об карафку, ні топота моїх ніг, ні мого кликання. Рет

Йому роззявився і рідкі, злегка почорнілі зуби вишкірялись, як у здохлої собаки.

Я кілька разів зупинявся, брав карафку і робив пробу. Заносив руку високо над головою й прицілювся. Так, помилки не буде: карафка впаде як раз своїм масивним кінцем йому на висок. Тільки хрясне подла голова!...

Хай ще трохи, хай сон заволодіє цілковито станцією.

Сказати, що я думав в той час про волю, про те, як і куди бігти, про те, що з того вийде, — я не можу. Нічого я не міг думати. Те все вийде само собою, мусить вийти.

Та, власне, і про се я не думав. Я нічого, краще сказати, не думав. Я знав тільки одне: ось я зараз візьму карафку, розмахнусь і станеться щось таке, що мусить статися. Більше нічого. І тоді голова не буде гаряча, не буде страшних пароксизмів у грудях, не буде безсоння. Я буду спати, спати, спати. Я покладу голову на руку і спатиму, як в дитинстві, затишно й щасливо.

Жандарм щось зі сна пробурмотів. Я зупинився й похолов: він виспитьсь і тоді не можна вже буде. Чого ж я хожу? Чого чекаю?

Я затих. Рука моя, як самостійна жива істота, незалежно від мене, помалу й бережно простягнулась до карафки. Простягнулась і взяла, — не як звичайно беруть, щоб налити води, а визернувшись, ніби наміряючись лити воду з дна. Затичка трималася міцно, але я старався все таж тримати карафку горизонтально, щоб не було сильного напору води. Бо при одній пробі вода вже виплхнула затичку й розлилася по підлозі.

Жандарм знову ворухнувся, солодко почмокав губами й засопів знову. Голову він уместив ще краще для мене, немов спеціально для сього й ворухився.

Я підняв карафку, весь дріжачи, ступив на крес ближче й нахилився до сонного. Зблизька лице його було просто страшне, — змучене, блідо-зелене. Але я впивався у його й нахилився все ближче та ближче. Його дихання вже легким теплим духом доходило до мого лица.

І вмить... щось кинулось мені в очі. Памятаю, зразу чогось в грудях пройшов страх, невідомо чого, сліпий безглуздий страх. І той страх якимсь побитом вискочив на мене з лица жандарма!... Я ще ближче нахилився, вдивляючись в його лице. Яка знайома шия, груба, мужицька порізана глибокими зморшками! А брова... Ні, не броза, а очі... І не очі, а щось коло очей, якась рисочка, якась маленька рисочка, коло очей, чи коло брови, чи на виску...

Я швидко одхилився: він схожий на батька! У тата так само випинався на брові маленький вихорчик!

Памятаю, я з якимсь незрозумілим, містичним жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтеряно зупинився. Потім знов на шпиньках, страшно хвилюючись, підступив до жандарма й нахилився, близько-близько. Вихорчик стирчав, дійсно стирчав! Я малим, сидячи у батька на руках, завжди старався пригладити сей чубчик до всієї брови та він не давався. А тато сміявся й, чогось трошки червоніючи, гаряче цілував мене.

І очі так само заплющені, маленькі та глибокі. І так же змучені бували, і теж, бувало, кротка, тужна втома лежала на них і жалко було будить тата.

Я на шпиньках, боячись загомоніти, одійшов до свого ліжка і сів. Я чув, що я вже не можу взяти карафку й замахнутись ще раз. Через що, — я не знав і не думав. Я не міг думати: на мене раптом найшла надзвичайна, обезсилююча втома. Памятаю, очам стало тепло, руки й ноги обмякли, голова стала хилитись на бік. Я ліг і

перший раз за весь час почув себе зручно й затишно на жорсткій койці. Тепло з очей пройшло в груди, в мозок. Чудний спокій, сумний, миротворчий найшов на мене, неначе я виконав щось дуже трудне і важне.

А через якусь хвилину непомітно прийшов давно забутий сон і я вперше в сій ямі заснув затишним, теплим, дитинячим сном.

Ми проспали до самого ранку. Нас розбудив Степанюк, який прийшов з наказом вести мене на поїзд, — прибула телеграма з Київa — везти мене негайно туди.

Мінасов був вражений: і тим, що ми спали, і телеграмою. Але ще більше він вразився, коли я биняв свого чорного годинника й подаючи йому, без насмішки сказав:

— Нате для вашого сина. Він любить такі вещички... Беріть, беріть!...

Не знаю, чи взяв він чи ні, а я годинника поклав на стіл і хутко вийшов з камери.

Чекання.

Пізно вранці, як сонце ставатиме на косарський обід, архирей має виїхати з Малих Вишеньок. Між Малими Вишеньками й Болотняною в гаю, де кучерявляться дуплясті верби старезної, тинистої гребельки, проходить межа двох повітів.

Тут і чекають гостя — становий пристав Зеленкевич, Болотнянський батюшка та поміщик з с. Великі Вишеньки Глюзінський. У болотнянського батюшки архирей зупиниться тільки на годину, щоб перепрягти коней і перемінять кучера: за Болотняною в круча, з якої пристав не може доручити везти його преосвященство будлі кому. Для сього запрошено спеціального візника. А в Великих Вишеньках зупиниться у пана Глюзінського на довший час.

Кроків з п'ятьдесят від греблі, на невеличкій могилі, стоїть стражник Кавун і пильно дивиться у далечінь. Там геть-геть аж попід самими Малими Вишеньками, на другій могилі, неначе муха на паляниці ледве помітно чорніє стражник Андросюк. Тільки зявиться карета архирея, Андросюк ментально запалює смолоскіп — і телеграма готова.

Так за далеких козацьких часів передавалися грізні звістки про наближення татар.

Сонце помалу підбирається на косарський обід. Трудно йому, мабуть. — розчервонілося, нагрілося, пашисть теплом і блиском на всі боки.

Перед бричкою Глюзінського, в позі умильної пошани мнеться тенор з містечка Задрипаного, Семен Козолуп. На йому потертий фрак, вишивана сорочка та жовті черевички з чорними латками. Він крутить у руках рудого соломяного бриля а la рапата і слухає пристава. На виснаженім плескуватім лиці його з качиним носом написано й тривогу, й самовпевненість, і навіть вибачливу насмішку.

Пристав і батюшка хвилюються. Батюшка неспокійно, тоскно, з виразом людини, яку ловлять; пристав — заклопотано й весело, як чоловік, що сам ловить. На йому все блиска й горить: гудзики, погони, білий, як сніг полюсів, кітель, червоні, соковиті губи, циганські очі з синіми баньками, ляковані чоботи. Він уже все оглядів і провірив: греблю направлено, дорогу вирівняно, а по боках, як наказував, повтикано молоді деревця. Фасонисто, й немов справжні деревця. Нагорода мусить бути обовязково.

От тільки сей архаровець — Козолуп! Звірся на його. А він тобі такий фортель одлупить, що не то що нагороди, а світу божого не побачиш.

— Слухай, Козолупе, скажи ти мені щирю правду, — трохи не п'ятий раз питає Зеленкевич, — чи служив же ти у архирея? Останній раз, Христом-Богом, як чоловіка прошу, говори ж, сукин син, по-правді: служив?

Козолуп стискує одним плечом, посміхається й покірно відповідає:

— Служив, вашескородіє...

- За кучера? ●

- Так точно, за кучера.

Розмова ведеться навіть в тім самім порядку, але батюшка слуха її з напруженням і турботою. В каштановій

натопірченій рясі, насиченій густим духом нафталіну, та з замореним лицем і тоскними очима, він схожий на засижену квочку.

А як же ти в півчих опинився?

А по случаю восхитительного голосу, вашескородіє...

Тут Козолуп рішуче переклада з одної руки в другу „панамський“ бриль і, маючи покласти кінець всяким сумнівам та малодушію, отверто й горяче говорить:

— Дозвольте ізяснитися, вашескородіє! Скажу вам как подобаєть правді. На певческое заняття я перейшов, када говорить по справедливості, просто как воно образованное й льогков. А весь мій тембер, вашескородіє, в кучерськїм делі. Йй-Богу, вашескородіє! Пуцай се необразованість, а я вам прямо признаюся і більше нічево. І не стидюсь. ну, що ж, хто до чого способний. Скажу так, вашескородіє... звиніть тільки, батюшка, за глупі слова мої, нехай мені скажуть: „будь ти, Козолуп, за первого тенора у архирейськїм хорі або за кучера у последнего поміщика“, так от накажи мене Бог, візьму кучера! Йй-Богу!..

І Козолуп, немов сам собі дивуючись, стискує плечима й посміхається.

— Артист, виходить, — кива на його батюшці Зеленкевич.

— Так чого ж ти не служиш за кучера?...

— По слабості спиртних напїтків, вашескородіє, — винувато зітхає й потуплюється Козолуп. — Не можу на пункт вдержаться. У мене пункт — полкварти, вашескородіє. Как удержусь — дайте віз пуху, на курерськїх провезу і пушинки не розгублю. Ну, как перейшов за пункт — годі, злізай з некипажа. Тільки ви не сумнівайтесь, вашескородіє, за сьогоднішній день. Довезу он як! Не за деньгами стало, вашескородіє. Пять рублів, понятно, тоже пішки не ходять, ну, только ж... Давно вожжі в руках не держав

Йй-Богу! Голову, вашескородіє, даю, що в благополучности все буде! Вірте совісті...

— Пристав все ще вагається.

— Чорта мені з твоєї голови. Завезеш кудись у кручу, а я що тоді з твоєю головою буду робить? Був такий випадок торік в однім повіті, — повертається до батюшки Зеленкевич — їхав оттак само як от тепер архирей по спархії. Ну, нічого. Тільки, розумієте, круча там по путі була, а вишзу став. Як у нас. Ну, спеціального кучера, от вроді Козолупа... Ну, ти, брат, — не потискуй плечима, знаєм ми вас. Просять, розумієте, сукиного сина: серце, голубе, ради Бога, не підвези-ж москаля. І що-ж ви собі думаете: завіз падлюка прямисінько в став!

— У став?! — з жахом шепче батюшка.

Глюзінський ліниво й зневажливо посміхається — під жовтими й рівними, як пучки житнього колосу, вусами. Мабуть, він зневажає й архирея й цього жалюгідного попа й пристава, з якими вліз у компанію.

— В самий ставок завіз, анафема! — сміється Зеленкевич — чи од-страху чи перестарався, чорт його знає. А пристава змістили. От тобі і головою ручався.

Козолуп вибачливо посміхається.

— Ми не спужаємся. На день по три архирей возив. От тільки, вашескородіє, на щот полкварти звольте милость, як обіщали, побезпокоїтьця.

— А без цього не можеї? — з цікавістю і не без сподівання питає Зеленкевич.

— Нікак нет, вашескордіє. Без півкварти ручательства не даю. Се по совісті. Как півкварти не буде, амінь, без темберу повезу. Більше теж не треба. Ну, щоб з тембером — нада півкварти.

Батюшка від хвилювання не розуміє і пристає пояснює йому. Потім вийма наготовлену пляшку горілки й дає Козолупові.

— На, бери... Я держу своє слово. Але гляди, брат, як що трапиться, такий тамбер тобі пропишу, що й себе додому не довезеш. Чекай тут, нікуди не ходи, а то наклюкаєшся десь. А як проїде архирей, зараз же до батюшки.

Козолуп дуже охоче хитає головою, робить страшенно уважний вигляд, а сам тим часом обережно хова горілку в кишеню. Потім непомітно одходить під верби, вибиває затичку, любовно обтирає пляшку й солодко пе.

Сонце вже давно перегігнуло за косарський обід. Там від лоз, де стоїть брчка Глюзінського, скорочуються, Глюзінський починає позіхати й подивлятися на годинник. Батюшка все частіше й частіше витирає піт білою з рожевими яблуками хусткою.

Раптом на греблі чується стукіт коліс. Всі озираються й чекають. Незабаром в зеленім коридорі старих дуплястих верб з'являється селянський віз, запряжений парою шкапенят, похожих на дві тарані. На возі сидить дядько з широкою добродушною бородою, а за його спиною лежить хтось.

• — Ну, от чортяка їх таки несе! — говорить Зеленкевич — що-ж там той йолоп Микитенко? Сказано йому дурню нікого не пропускать по сій дорозі. Ей! Ти там! Куди? Звертай назад! Назад к чортовій матері!

Зеленкевич кричить і махає рукою, але дядько їде собі далі. Він теж щось говорить і посміхається.

— Козолуп! Піди, брат, турни його к чортам собачим звідси. Хай другим шляхом їде... Ну, сволоч народ! Як раз йому тоді треба їхать, як не можна.

Козолуп хапливо зводиться, біжить до дядька, мотаючи хвостом фрака, й зупиняє коней.

— Повертай назад! Чуєш, що тобі приказують. Лізе.

У дядька зеленій, розплесканий, як шапка старого гриба, картуз і сині, добрі очі. Він не перестає посміхатись і лагідно говорить:

— А мені господин урядник, спасибі їм, дозволили. Вперед препятствували, то правда, а потому согласились. „Іжжай, кажуть, як їхнє благородіє господин справник“...

— Восхитітельно, — нетерпляче й строго згожується Козолуп. — А господин пристає тобі приказують звертай назад і шабаш. Поняв?

Дядько охоче хитає головою, все дуже добре розуміє і знов говорить:

— Ну, я й поїхав. Ато-ж. Думаю: просить буду господина пристава, а вони, спасибі їм, і дозволять. Мені в Задрипане. Стара моя заслабла, так на операцію везу, хай Господь милує. Бог його зна, як воно вийде, ну тільки дохтур наказував на рано бути. А вже, горенько наше, й нерано. Задержали нас господин урядник. Задержали, хай Господь милує. Ну, дякувать, випустили. Говорять: „як господин пристає постановлять“...

Зеленкевичу надокучило чекать і він кричить:

— Ну, що-ж там? Козолуп!

Козолуп здригує, поспішно бере за мотузяні віжки й повертає коней назад.

— Ніззя. Не приказано. Що архирею без надобності... У тебе жона, у мене бабушка, а їм нада проїхать. Другим шляхом шкандибай. Мало тобі дорог? Ач, рисаки які... Ну, ти, паршива, ще мені тут щулиться!

— Козолуп!! — чується сердитий крик пристава.

Козолуп злякано кидає коней і підтюпцем біжить до брички.

Тоді дядько замотує віжки на люшню, зліза з рога й, розгладивши сорочку на грудях, з батогом в руці іде за Козолупом. На возі він здавався вищим, тепер — се коротконогий, кремязний і незграбний чоловік.

Кроків за десять від панів він скида картуза й з тою-ж посмішкою — не то ласкавою не то сумною, — низько уклонившись, почина викладати приставу своє прохання.

Пристав сердиться, виясняє, дядько охоче згожується, але знов таки провадить своє. Почувається, що хоч-би тут зіхались пристави зо всієї губернії та разом з губернатором почали йому товкмати, він все так само буде посміхатись, згожуватись, а потім говорити свої далі.

Але, з рештою, діло все-ж таки вияснюється: їхати сею дорогою дядькові ніяк не можна. Іншим-же найближчим шляхом, то правда, вийде верстов з двадцять крюку. З сим нічого не зробиш, що правда, то правда.

Але от що до прохання дядькової слабої баби, — почекать край дороги проїзду архирея та попросить у його благословення, — так се... що-ж... се можливо. Так, край дороги, он там біля деревинок, — можна.

— Тільки щоб мені деревин не порушить, а то викину разом з старою твоєю он туди жабам в болото. Чувш?

Дядько кива головою, сміється на жарт пристава і йде з картузом і батогом в руках до возу. Поставивши коней збоку на поважній дістанції від деревинок, він тихо переказує своїй старій про результат балачки. Лице баби вимучене, без крови, аж сіре. Здається, коли проколоти на йому шкуру, то з його потечє рідка, білувата водичка. Губи потріскані, сині; баньки очей темно-жовті. Вислухавши чоловіка вона з усиллям вдячно хреститься й терпеливо заплющє очі.

Сонце стоїть уже над головою. Тіні короткі та чорні, як плями чорнила. Нагріте повітря хистко коливається по степу і далека Широка-Могила з темною цяткою Андрюсюка розпливається, хитається. Хліба застигли, не рушаться.

Пристав, батюшка і Глюзінський поїхали обідати до батюшки, наказавши Кавуніві негайно бігти до них, як тільки на Широкій Могилі зявиться дим.

Козолупіві не сидиться. Він то встане й, приставивши руку над очима, вдивляється в далечінь, то йде до дядька вниз.

Дядька звать Трохимом, а жінку його Мотрею. Вони з Ясиноватої. У них дома зосталося п'ятеро дітей, з яких найстаршій Меланці чотирнадцятий рік. Як помре стара, хай Господь милує, що тоді? А в старій грижа. Терпляча вона, стара, довго не піддавалася, а се взяла та й не видержала.

Козолуп, спочуває, потішає, але йому стає нудно. Він вертається на могилу й знов заводить розмову з Кавуном про те саме.

Кавун мовчки понуро слуха, — йому вже остогидло базікання сього п'яного, пришелепуватого чоловіка.

— Ні, ти се ізобрази!— кричить з захопленням Козолуп — четверик коней! Га? Та ти думаєш, що таке кінь? Так собі, худоба, як той казав? А, братіку, брешеш. Кінь тоже, брат, знає, какой у тебе тембер. От, скажемо для блізіру, посади тебе за фісгармонію. Бачив фісгармонію?

— Я з вами свиней не пас, — раптом несподівано з хмурою зневагою кидає Кавун.

Козолуп непорозуміло змовкає й, кліпаючи очима, ухнієть час мовчки дивиться в одвернуте лице стражника.

— Ето проти чого? — нарешті, промовляє він.

— Проти того, що начальственному лицу тикать не помагається, — дивлячись, як біжить широченна пляма тіні по хвилястому житі, — відповідає Кавун.

— Ах, покорніше звинить!— поспішно й з полекненням скрикує Козолуп. — Понімаю... Очень... звинить. Тільки я, знаєте, проти того за фісгармонію, що, скажемо, сяде за неї один чоловік і сяде другий. Єсть тембер і той тобї так заграє, що душу по сльозинці, йому, сволочу, оддай і то мало, а другий... хоч плюнь та розітри. От така сама, брат, штука й з конським предметом. Ти думаєш як?

-- А перекинете ви архирея...— раптом з легкою посмішкою пускає Кавун.

Козолуп від несподіванки на мент замірає. Потім схоплюється на коліна, люто бе себе кулаком у груди й скрикує:

- Я перекину?!

-- Та вже ж не я.

... Я перекину?!

-- Та не я ж, кажу.

Козолуп з безмежним здивованням озиряється навкруги, немов кличучи ввесь степ послухати сього чудного божевільного чоловіка. Далі безнадійно й з призирством маха на його рукою, сідає й починає закурювать.

Недалечко дрібно й безсило, як прив'язаний за нитку до небесного шатра, бється в повітрі кобець. Кавун бай- дуже слідкує за ним.

Степ хитається, переливається і біжить за обрій, де аблідле від спеки небо зливається з гарячим синюватим туманом землі.

Козолуп робить цигарку й весь час здивовано й ображено хмикає. Щоб він перекинув! Ха, сього йому ще ніхто не казав. Ну-ну!

Він у-мить одклада цигарку й хмуρο лізе в кишеню. Винявши напівпорожню пляшку, мовчки витягає затичку й підносить до рота. Але тут же скидується й простяга її Кавунові.

— Для любопитства ковтнуть трошки?

Кавун повертає своє понуре з важким носом лице, уважно дивиться на горілку й одвертається.

— На начальственнім посту не полагається тетим за-
матця... — крізь зуби щідить він і спльовує.

Козолуп стискує плечима і пє сам. Потім обережно
ховає пляшку в кишеню і, як ні в чім, знов починає роз-
мову про те ж саме.

Тіні стають все довшими, але вже в другий бік ля-
гають. Там де стояла бричка з панами, холодку нема і
сонце блищить на клаптиках сіна та недокурках.

Трохим сидить на возі, звісивши ноги в рудих заде-
ревянілих чоботях і тоскно водить очима навколо. Не їде
архирей. Ах, горенько, горенько. А доктор наказував на
рано бути. Та гляди, казав, не гайся, бо може померти,
сам винен будеш.

Атож сам доктор так сказав, спасибі йому. Над вер-
бами прожогом пролітають дві дикі качки, і тонко та
дзвічко розрізуючи крилами повітря, зникають в тому боці,
де видно на горі біленькі хатки Болотянки з двома вітря-
ками з боку. Хати в розквітчаних садках схожі на наре-
чених в білих фатах, а млини, немов піп та дяк благосло-
вляють їх, розставивши руки в широких рукавах.

Трохим глибоко зітхав і, нахилившись до Мотри,
пильно й сумно вдивляється в неї. Сіре лице з пукатими
баньками очей, покритих синявими віками, — непорушне.
В куточках губ замерли мушки з золотисто-зеленими
спинками. Дихав чи ні?

Трохим легко змахує мух і дивиться. Губи ледве
помітно ворохнулися. Ну, слава Богу й за се.

— А що, ще жива стара? — чується голос за спиною.

Трохим підводиться: стоїть той самий чоловік, що архирея за кучера буде.

— Дякувати Богові, жива ще. Жива, Бог з нею. А як далі буде, не знать. Того вже сказати не можу. Ой, не можу, та не можу. І хотів би чоловік сказати, та не сила його.

— Нічого, дядьку, ти не внивай. Поклади упованіє на мене. Верно. Я доложу архиреєві. Я поговорю з ним про тебе. Архирей у Бога не то, що ми. Ти молись хоч сорок дней і ночей та й нікоторого означення. А архирей руку возложив, шепнув Богові пару слів і стара твоя хоч танцює. А що ти собі думаєш? Верно.

Трохим теж не сумнівається в сьому, та от біда, чи доживе стара.

— Доживе! — глибоко переконаним голосом завіряє Козолуп. В такий день, — коли він буде везти самого архирея, щоб якась там баба не дожила.

— Обязательно доживе, ти про се й голови не клопочи собі. Як можна! Се ж, брат, як на долоні тобі написано. Ти що собі думаєш, що се так собі, як той казав, спроста повстрічались ми тобі на дорозі, — я, значить, та архирей? Тут, брат, сам Бог так тобі підстроїв. Ага! А ти б собі как думав? Е, чоловіче, у Бога ходов много.

Мотря ворухнеться й скрипучим зусильним голосом говорить:

— Дай Боже здоровля за... добре слово... Хай Господь не оставить... за ласку...

Вона силкується розтулити смажні сухі уста в посьміжку й вдячно кліпає очима до Козолупа.

— А що? Хиба не правильно розсуждаю? — задоволено скрикує Козолуп. — Ого, тітко, ще так затанцюємо, що держись... Ха.

Трохим сумно й ласкаво хитає головою, а Мотря стомлено заплющує очі; але по виразу її лица видно, що

все чує, розуміє й повна терпіння та непохитної, невідомої віри.

Козолуп же знов підтвержує своє обіцання поговорити з архиреем і починає оповідати, як він колись возив по три архиреї на день, а коні не коні, а чисті тигри. Тільки оком кивни й як людина тебе розуміє.

Трохим ввічливо, але неуважно виявляє здивування й з надією поглядає на могилу, де нерухомою масою, як кам'яна баба, сидить стражник Кавун.

Спека побільшується, густішає, згуки стають глухими. В жовтозеленій осоці болотця кумкають жаби. Тон їхнього кумкання скорбний, жалібний, повний тяжкого непорозуміння. Здається, їх болоче, невідомо за що, хтось скривдив і вони покійно, недоумінно стогнуть і жаліються комусь. У-ум!... У-ум!

Стомлені спекою конячки стоять, похнюпившись і притулившись головами одна до одної. Вони немов слухають жалі жаб, немов їхню кінську долю оплакує тихе болотце.

Трохим теж затих і сидить коло старої, непорушно дивлячись в землю. Над їхніми головами безшумно несуться ластівки, неначе виписують незримі хрести.

— Не видко, Трохиме? — часом чується тихим шопотінням від Мотрі.

Трохим скидує очима на могилу, де сидять Козолуп та Кавун, і сумно відповідає:

— Ні, невидко ще, мабуть.

Жаби стогнуть. Самотно, безнадійною покійністю звучить їхня скарга в застиглому горячому повітрі. У-ум!... У-ум!

— Ох, недобре мені, Трохиме — шопоче Мотря смер-
теничка моя...

Трохим з боязкою тугою дивиться на неї і тихо го-
ворить:

— Потерпи, Мотре... Може Бог дасть... архирей. Що-л
розумиеш?

І в голосі його чуються ті самі ноти, що й у кум-
канню жаб.

— Наказував дохтур, щоб рано бути... — несміло до-
дає він — та задержали нас. Ай, горенько. Задержали,
хай Господь милує.

Мотря мовчить і не знати, чи чує вона.

Аж ось, нарешті, архирей їде, — на Широкій Могилі
скибчасто й розпливчато задімила козацька теліврама. Ка-
вун у ту ж мить поїхав у Болотянку сповістить пристава
і Козолуп тепер сам на могилі. Він то присідає, то лягає
на землю і весь час з-під руки дивиться в той бік, де, на
його думку, мусить з'явиться карета архирея.

Трохим сквапливо садовить Мотрю, підкладаючи їй
під спину соломку й свитки. Він що хвилини хреститься,
втирає рукавом піт і подивляється на Козолупа.

Мотря схвилювавшись, сидить напівчувствена з
заплющеними очима й тільки часом безсило й трудно роз-
зявлює рот, по кутках якого уперто прилипли зеленку-
ваті мушки.

На греблі чути стукіт брички. Се — пристав, батюшка
та Глюзінський. Козолуп зараз же підбігає до них, з під-
нягим заклопотанням вміщується до розмови й жадно за-
зирає всім у очі. Балакають пошепки.

Кавун знов на могилі й подає знаки.

Бричку ставляють по другий бік дороги проти Трохимового возу і ждуть.

Иноді Козолуп серйозно, але підбадьорююче підморгує Трохимові, показує на себе пальцем і заспокоююче кива головою, — не бійся, мовляв, я тебе не забуду.

Трохим посміхається неуважною посмішкою й непокоїно мнеться. Він без картуза, сонце пече йому голову й витягає на лоб дрібну росу поту, але Трохим з поштивости перед начальством не втирається.

Мотря сидить рівно, мертво, в позі єгипетських фараонів, з заплощеними очима й блідим, загостреним носом.

Вмить Кавун дає останній знак, — се-б-то, збігає з могили.

Ще з пару хвилин напруженого чекання і на горбику з'являється екіпаж запряжений четвериком коней устяж.

Батюшка судорожно обсмикує рясу, хапливо хреститься й, витягнувши шию, трепетно застигає. Тепер він скидається на квочку, що зачула шуліку.

Пристав, блідий, серйозний, кидає навкруги короткі пильні погляди, притримуючи шаблю витягнутою „по швам“ рукою.

Навіть Глозінський вирівнюється.

Стріча проходить як найкраще. Архирей, маленький, зморщений дідок — зовсім не страшний. Привітний, не строгий, говорить просто, тихим голосом, але, видно, дуже стомлений. Через се у його трошки гидливий і чезадоволений вираз лиця, Спочинуть би як слід.

Зачувши се, пристав, батюшка, Глюзінский прожогося кидаются до своєї брички й кажуть кучерам швидче везти до батюшчиної господи.

Пристав, побачивши Козолупа біля карети, ще на хвилинку зупиняється й голосно говорить до його:

— Козолупе! Ти ж, голубчику, щоб у свій час був на місці. Чуєш? Їх преосвященство до Болотянки доїдуть з сим кучером, а там уже ти постарайся. У нас, ваше преосвященство, за Болотянкою єсть, так сказати, возвишенность. Так ми ми в безпокійстві вашого благополучія надійного кучера... Знакомого з місцевістю... От сей...

Козолуп мене бріль і з боязкою соромливісю кліпає очима.

Але архирей тільки стомлено хитає головою й торкає парасолем кучера: їхати.

-- Поїжжай!! — офіцерським, піднятим голосом командує справник.

Але тут виходить невеличка задержка. Козолуп раптом чогось хвилюється, ступає крок наперед і ненатурально-голосно викрикує:

— Ваше високепресвятительство!

Архирей здивовано зиркає на чудного чоловіка. Батюшка передчуваючи непевне, укривається холодним потом, а пристав грізно нахмурює густі циганські брови.

Козолуп немов ковтає щось і від хвилювання не може вимовити ні слова.

— Ну, що тобі? — досадливо оглядаючи його, кривиться дідок-архирей.

Козолуп робить усилля й хрипко говорить:

— Покорніше звиніть, ваше... високепресвятительство... Болящий мужичок... То-єсть, ваше пресвященство, жона

у його... Благословеніє ваше... Рак, значить на операцію.
Он там...

І Козолуп поштиво показує брилем на Трохимів віз.
Архирей слухає нетерпляче.

Нічого, братець, не розумію. Благословять? Бо-
лящій? Так?

— Так точно, ваше...

Нехай до церкви піде, завтра всіх буду благо-
словлять.

Архирей знов легко горкає в сідни кучера. Коні
мужко натягують посторонки й екіпаж плавко пропливає
поза Козолупа.

Пристав, перегнувши тіло з брички, люто щось ши-
кає останньому й грозиться кулаком, але Козолуп нічого
не помічає. Він стоїть й непорозуміло дивиться услід
архиреєві.

Коли за греблею стихає стукіт екіпажів, Козолуп
помалу одяга „панамського“ бриля і хмуро, роздумливо
сильовує.

— Да-а, восхитітельно, — промовляє він крізь зуби й по-
вертається в бік „болящої“. Але в той мент зупиняється:
Трохиж якомсь підозріло метушиться біля воза. Мотря знов
уже лежить, а дядько тупчиться коло неї й безпорадно
смірається. Помітивши Козолупа, він раптом розтерпано
всміхається й хита головою на жінку.

От, недоїхала...

Та невже померла?!

Трохим з винуватим і розгубленим виглядом розво-
дить руками. Потім починає ходити круг воза, підбирати
звід його натрушену солому й складати на передок.

— От так інстанція! — говорить Козолуп і підходить
ближче. Лице Мотрі, затверділе й одразу якомсь висхле,

покрите зеленкуватими плямами мушок. Вони купатись в куточках очей та губ і моторошно бачити, що навіть від цього навіть не здригаються.

— Да-а, се називається дождалися... знов бурмоте Козолуп.

Трохим довго стоїть і дивиться кудись у бік нічого не бачачими очима, потім машинально, мовчки вилізає на віз і задумливо шарпає віжками. Коляччинки лїниво й неохоче сіпають візок. Од сього голова Мотрі хитається з боку на бік, немов вона чогось не похваляє.

Козолуп не рушиться й пильно слідкує за Трохимом. Бачачи, що той їде просто, а не назад, як йому тепер уже слід би, він наганяє віз, з рішучим і непохитним виразом вистрибує на його й, беручи віжки з рук мужика, повертає назад.

— Сидіть, дядьку, поїдемо разом. Вам же в Ясновату? Ну, й мені туди. Н-но, куди?

Трохим покїрно випускає віжки й в чудній задумі застигає. Козолуп знаходить в соломі батога, з злісною насмішкою оглядає його й сердито лупить шкапенят.

— А-нно, ви, ристаки!

Пізно ввечері стражники Кавуї та Андрюшок ходять біля могили й довго лютими, надірваними голосами гукають Козолупа. Але в відповідь їм тільки чуться безнадійне, недоумінне, повне незаслуженої образи, кумкання темно-зеленої осоки. У-умм!... У-умм!... У-умм!...

Таємність.

З великим спокоєм самозадоволення я можу, нарешті, розказати всю ту історію. З великим спокоєм і сумом людини, яка по довгому блуканню й шуканню істини, прийшла до свого справжнього призначення!

Я знаю, - вузькі душі, зашкарублі мозки будуть вигукувати свої звичайні речення про зрадництво, про „лякомства нещасні“. Я знаю, — багато таких, як я, будуть стискувати плечима на мої отверті слова; але мого спокою й певности в собі вони не збаламутять.

Ось я отверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємности. Годі з нас крикливих обіцянок, „творчих процесів“, ідеалів, невпевности й обманів. Життя - не скачки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти з скорбним виразом лиця та нудьгою в душі.

Ось я отверто і гордо кажу: я — помішник прокурора, захисник оборонців законів, порядку і всього строю життя. Радше я страшено образився б, як би мені хто сказав, що я буду помішником прокурора і судитиму „товаришів“. Але тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурноваті, і шкідливі разом з тим. Мені смішні ті бородаті хлопчики, мої товариші з гімназії, які й досі не вийшли з гімназіальної стадії розвитку. Тіж „конспірації“, бумажечки, книжечки.

Так само скидають шапку перед словом „народ“, „ідеал“, так само „руйнують“, „творять“, наївно вірять в таємності життя і шукують свободи.

Що є свобода людини? Се той стан її, коли вона може робити все, що хоче.

Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником.

Коли мені хотілось розізнати організм якимсь дужим переживанням, хоча би й картами чи вином; я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я що дня і пю і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і вожусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені -- і почуваю себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я се роблю по-малу, упевнено, без івалту і твердо.

Перш усього, я люблю порядок.

Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку.

А всякі ідеали, фантастичні пляни — се, насамперед, непорядок. Се руйнує звичайний, нормальний хід життя. Ріжні „неосяжні простори“ се -- просто лукавство ледачих і ненормальних людей, які не хотять робити малого діла. Для того, щоб жити, я мушу бути певним в тому, що і де я роблю.

Раніше я блукав по різних надхмарних країнах і через те не бачив землі. Тепер я бачу кожний свій крок.

Я знаю, що роботиму завтра о четвертій годині, знаю, чого не робитиму о девятій.

Бо я певний в собі.

І тому я більш усього не люблю непевности, таємности, загадковости. Через них я загубив кілька років свого життя. Через них гублять молоді наївні люди все своє життя.

Я хочу розказати одну історію, яка мене вирятувала, для того, що, може, вона причиниться до рятунку інших. Коли я нею поможу хоч одній душі, я оправдаю своє завдання.

Ця історія трапилася в нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету. (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав „Пролетарії всіх країн, єднайтеся!“.)

В Гшлятині (так зветься наш городок) я ходив з меланхолійним виразом лица, з знайомими поміщичками, удавав із себе надзвичайного бомбиста і носив завжди чорну косоворотку. Граючи з приставом у карти, я часто повуро замислювався і несподівано запитував, чи в сибірських каторгах можна мати при собі свою подушку. Такі питання викликали до мене увагу і боязку пошану з боку дочки пристава. Але як я мав уже наречену Полю, дочку начальника місцевої тюрми, то далі глибоких і всмокчуючих поглядів у нас не пішло.

Але, не дивлячись на меланхолійний і многозначний вигляд бомбиста, моя природа і тоді вже протестувала й виробляла в мені риси мого характеру, які допомогли мені звертись з тої історії розумно й спокійно.

Почалась же та історія так.

Я виїзжав на тиждень з Гшлятина.

Прийшовши, я переодягся і почав робити гімнастику. (Що дня уранці і ввечері роблю гімнастику: — се єсть порядок тіла і душі.)

Раптом хтось постукав у двері. Стук був схожий на стук Полі, тільки більш нервовий і нетерплячий. Я крикнув „ввійдіть“ — і, не покидаючи гімнастики, ждав.

Ввійшла таки Поля.

Я хитнув її головою й сказав „добрий вечір“, роблячи в позі випадка маленькі круги руками по системі Мюлера. Мій принцип: ніколи ні при яких обставинах не покидати того, що почав робити.

Розуміється, Поля зараз же за се розсердилася.

Не дивлячись на всі свої еманципації, вона ніколи не могла збагнути тої ідеї, яка проводиться до кінця.

— Ти не можеш перервать на четверть години гімнастики?

Хоча тон був такий, що можна було чекати якогось вибрику з грукотом дверей, я все ж таки, хоч кротко, але твердо одповів:

— Ні, Полю, не можу... Ти знаєш мій принцип... Вона не дала договорить.

— Я не про принципи прийшла з тобою балакати. У мене єсть важна справа. Я тебе прошу... Чуєш?

Її лице, справді, виявляло щось не звичайне.

Правду кажучи, мені тоді не дуже подобались ні лице її, ні постать, ні характер.

Лице її було довгасте, дуже бліде і якесь таке, як бувають булки спечені без блиску. В сій довгастій булці були вліплені двоє очей, похожих на чорненькі гудзики од черевиків. Гудзики сі завжди неспокійно й з напруженням шуканням крутились на всі боки. Постаць була тонка, плескувата, з запалими грудьми.

Моя наречена не ходила, а все спішила кудись, все турбувалась, все боялась чогось. Поговоривши з нею годину і зоставшись потім на самоті, чоловік себе почував так, ніби після гуркоту, гамору й хапливості їзди в поїзді опинився в тихій-тихій хаті.

Ми були вже давно заручені, але я, так мовити, лише принципіально мав її за свою наречену.

Мій принцип: в сімю кожна половина мусить внести свою долю; я мав внести працю, а вона — гроші. У батька-ж її був чималий хутір, який він і давав за нею. (Між иншим потім на щастя виявилось, що хутір був перезаложений і крім того належав не тільки її батькові, а ще й двом братам його. Але се не стосується до історії.)

— Ну, Михайле! Ти перервеш свою гімнастику? Мені ніколи.

Я зробив круги згори вниз, потім переставив ногу і почав робити знизу вгору. Між кожним змахом рук я міг їй одповісти.

— По... че... кай... За... раз... скінчу...

На жінок твердість характера впливає як на запального адвоката „предусматривающая статя“.

Поля шпурнула торбинку свою на моє ліжко й мовчки з обуреним виглядом сіла на стілець.

Коли я скінчив свої вправи, вона мені оповіла таку історію. (Я, звичайно, випускаю горячу передмову її, яка більше торкалась моєї персони, ніж історії.)

Тиждень тому, на другий чи третій день як я виїхав, на станції у нас арештовали двох добродіїв. Арештували так несподівано, таємно й загадково, що сам жандармський ротмістр Кочетков не знав, кого й за що він арештував. За годину перед прибуттям курєрського №. 14 Кочетков дістав з губернії телеграму з наказом арештувати двох злочинців, які мають такі-то прикмети й їдуть в купе першої кляси. Таких, дійсно, знайшли — й арештували.

Вони не боронились, не противились, але — їх (з наказу з губернії) звязали й під вартою двох десятків салдат одвели в городську тюрму.

— Ти уявляєш? Двох десятків! Уяви собі тільки: звязали і під конвоем двох десятків... Ти розумієш?

Я нічого не розумів, але се було, справді, досить дивно й таємно.

В тюрмі ж їх моментально розрізнили! Розсадовили по різних камерах. А камери пильно-пильно ізолювали: поприбивали над вікнами „щити“, випорожнили сусідні камери, щоб не було зносин ні з одним чоловіком, а до дверей приставили спеціальних дозорців. (З сими дозорцями вийшла ціла катавасія,— ніхто не одважувався стояти біля таких „важних“ і таємних злочинців.) Але найголовніше те, що ніхто нічого не знає про сих людей, хто вони, звідки, куди їхали, по віщо — невідомо. Самі вони абсолютно нічого не говорять, мовчать і більше нічого. Паперів при них ніяких не було. Цілковита тайна.

— Ти розумієш?

Я сидів з похмуро заклопотаним виразом.

Власне, клопоту мені від того особливого не було, але показати се Полі було б так само розумно, як ударить педеля по плечі й заревти: „Пролетарії, єднайтеся“.

— Так... Треба буде той... гм!... А вони хто — есери чи есдеки?

Поля аж крутнулась на місці.

— Ах, Господи! Та кажу ж тобі, що нічого невідомо!

— „Ну, та якого ж чорта, голубко, тобі треба од мене?“

— хотілось мені запитати мою наречену. Але я ще більш похмурився й глибокодумно пробурмотів:

— Умгу!... Так... Треба буде той... Очевидно, серйозні партійні люди.

— Я теж так думаю,—з захватом прошепотіла Поля.

Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про „народ“, партії, бомби, страйки. І щоб все се було страшенно таємниче, щоб побільше конспірацій, шифрів, паролів. Вона навіть мені послала Гапкою зашифровані записки.

Признаюсь, в той час і на мене наше одкриття се-б-то, що се були серйозні партійні люди, зробило такі вражіння. І знов зробило тільки тому, що ми ніколи не бачили справжніх партійних людей. „Політичні злочинці“ не раз бували під доглядом Макара Авдієвича (батька Поліного), але що се за „політика“ була: аптекарський ученик, синок Фінкельштейна, якого я кожної вакації ловив у нашому саду на яблунях і обривав йому вуха.

Двоє чи троє „аґрарників“, добродушних дядьків з Козубівки, з яких один завжди возив нам дрова.

Був один семінар, небіж батюшки о. Кантатова. Але сього арештували за те, що був п'яний і, вириваючи з корінем вуличного ліхтаря, кричав: „долой просвещеніє!“ Його хутко випустили. Сиділи раз з сусіднього містечка фершал і фершалка, одна модістка, писарчук з воїнського присутствія. Все се були люди, яких ми знали, в яких не було нічого надзвичайного, які десь так само, як і ми, хоч і звали себе есдеками чи есерами, але справжніх есдеків і есерів і не бачили. (Я і Поля були есерами!)

Сі ж двоє були партійні люди, справжні, дійсні, сагадкові, могуті, надзвичайні. Се були ті, які десь здалеку наказували нам, контролювали наше життя, судили нас. Се були ті, осуду яких так боялась Поля, які примушували її клекотіти турботами, таскати кудись якісь книжечки, щось переховувати, носити незграбні блізки, розводити мудні ідейні розмови. Се були „вони“, які завжди незримо стояли з нагайом над нашими душами.

— Знаєш що?—раптом таємно нахилилась до мене Поля й очі її поширились несподіваною думкою.—Ми повинні їм допомогти втікти.

Я мовчки витріщився на неї.

— Так, так!... Коли ми... Коли у нас є хоч трохи дійсного бажання служити ділу, то ми повинні зараз

ж... Слухай, се надзвичайно... Ох, Господи, як би се
було... Ні, ти подумай...

Синіти її стрибачі слова — все одно, що переховити
камінці, які синіув би хто небудь з гори. Я чекав, коли
вона сама стомиться. Нарешті, вона зупинилась.

Ну? Що ти скажеш?

Се неможливо — сказав я.

Чому? Чому неможливо? Через що? Трудно? Нічого
подібного. Я думала. Дуже легко можна втікти. Ти слухай.

І вона почала висипати в мої вуха все, що думала:
Єсть декілька способів. Можна підкупити дозорців. Гроші
лібрать, позичити, украсти, се одно. Можна витягнуть в
ночі з контори ключі, переодягтись, загімуватись дозорця-
ми, прийти в коридор, звязати сторожу й вивести „їх“.
Можна передати пилки, „вони“ перепиляють ґрати й уті-
чуть через стіну. Нам се все дуже легко зробити, стоячи
так близько до тюремної адміністрації. І коли ми не зро-
бимо, то нам сором, ми недостойні зватися ідейними
людьми, есерами, ані — вороги народу, нас нащадки заплюють,
власні діти нам кинуть в лице прокляття, ми, — іюди, пад-
локи, боягузи, лицеміри, себелюби.

Одним словом, з промови її я бачив, що вона за
всюку ціну рішилась се зробити; може, навіть, тут у мене
тільки ясно рішила, але сперечатись не було ніякої рації.
Тьойки жінки, взагалі, не визнають, а Поля тим паче.
Вона мислила по якимсь невідомим мені законам. Коли
ти їй пробуєш довести, що вогонь гарячий, вона одпо-
вдає: „нічого подібного, ні трішка не гарячий, бо у
почтмайстра картуз з кокардою“. От і сперечайся.

Правда, тоді — не криюсь — я й не хотів сперечатись.
Я сам був настільки загіпнотизований сими „народами і
ідеалами“, що теж не міг розумно й об'єктивно поди-

витись на справу. Мене самого схвилювала й захопила думка визволити „їх“, зробити щось „значне й важне“.

І от ми стали готувати те „значне“. Ми більше не сварились з Полею за дурниці і обоє тільки й думали про тих двох.

Звичайно, що свої приготування до утечі ми робили дуже обережно, „конспіративно“. Ми повинні були, насамперед, добре орієнтуватись в тій околиці, яка була круг „них“. Найближче стояв, розуміється, Макар Авдієвич. Поля могла бути абсолютно певна, що він її батько. Та ж витягнута постать з проваленими грудьми, ті ж гудзики-очі веспокійні, шукаючі, клопотливість, неспосидливість.

Що ж до Макара Авдієвича, то він був рішучо збитий в пантелику сими двома злочинцями. З початку до кінця він натикався на несподіванки. Перш усього, він не знав, як їх записати в книги. „Вони“ ж категорично відмовились назвати себе і не хотіли ніяк зрозуміти, що так же не можна: кожний арештований мусить бути записаний в книгу, інакше виходить, що він ніби не сидить в тюрмі, а прийшов у гості,

Далі „вони“ поводитись не як підлежні йому, а як господарі всієї тюрми. Прикрикують на адміністрацію, вимагають мало не „на витяжку“ стояти перед ними і що хвилини грозяться скаржитись за звичайні тюремні сильні вирази.

Взагалі, се не арештанти, а якісь принци-інкогніто! Сиділи ж всякі „політики“, — його тюрма не якась сільська буцигарня! — але таких птиць йому ще не доводилось бачити. Се одно наказаніє Господнє, а не арештанти.

Ми були цілком задоволені з його оповідань. Звичайно, се не аптекарські ученики.

Ну, а як вони? Що вони роблять?

Вони? Вони нічого не роблять. Що ж вони можуть робити. Книжки їм заборонено давати. І взагалі такі накази про їх...

Тут Макар Авдієвич схаменувся і одмовився балакати про „їх“. З губернії наказано, щоб ні „вони“ ні про кого нічого не знали, ні про їх ніхто нічого.

Ми кілька раз підступали до його, але все кінчалось сям самим.

З цього боку, значить, були серйозні перепони. Серйозність ще тим побільшувалась, що на ніч ключі від камер „важних“ одбирались не в контору, а відносились до самого Макара Авдієвича.

Тоді ми потихеньку почали пробувати ґрунт біля дозорців. Їх було четверо коло „важних“. Самі камери були на різних кінцях коридору: коло одної стояли по черзі Василь Курка з Панасом Замойченком, а коло другої Давид Струк і Безродний. Струк і Курка були за „старших“.

Курка був маленький, руденький, похожий на патлятьську хатню собачку. Завжди посміхався, лащився, але міг укусити як раз у ту хвилину, коли найменше цього чекаєш.

Струк, — навпаки, високий, товстий, тупий і через ту місь страшенно упертий. За кожним словом лаявся матюками і після кожного матюка тихіше додавав: „прости Господи“.

На їх стояння біля „важних“ вплинуло так, що вони стали ще усерднішими і цілком невідступними. (Тому сприяла ще й набавка по два карбованці в місяць зверх замісної платні.)

З ними ми постановили бути обережними. Але Замойченко й Безродний подавали де-які надії. Замойченко, правда, був занадто хвастовитий, а стояння біля

„государственных“ рішуче закрутило йому голову. Він тепер инакше не ходив, як закривши ліву руку за пояс і поважно задривши до гори кирпате лице, за яке його звали „двустволкою“.

Перша моя розмова з ним вийшла зовсім невдачною. Він вертався саме од „важних“. Я ввічливо зупинив його і запитав:

Ну, як же там ваші „тайні“? Мовчать?

Замойченко холодно й недбало кинув на мене згори поглядом і строго промовив:

— Прошу не касатися. Воспрещено государственным приказом.

І важно проплив повз мене.

Але я вжив иншого методу і Замойченко помякшав. Зустрівши вдруге, я зачав розмову з того, що здивувався, як може він, Замойченко, кинутися тут у Гнилятині, коли міг би з його дотепністю, справністю і розумом бути в губернії найменше старшим поліцейським. Такий вступ не видався йому ні штучним, ні хитрим. Бо він як раз сам був тої ж самої думки про себе. Навпаки, він охоче підтримав тему нашої розмови. Ми саме проходили повз мою квартиру й я запросив його до себе на „румочку водки“. За „румочкою“ він зовсім скинув, немов свою шинелю, поважність, трошки навіть засоромився, сідаючи в крісло, яке я підсунув йому, і розбалакався. Правда, коли я знов обережно торкнувся „важних“, він знов споважнів, але на сей раз уже, видно було, не думав татись.

— О, это люди! — навіть закрив він повіками очі і покрутив головою.

— Інтересні?

— Отдельні люди!...

(Се мало значати „дѣльные“.)

— ... Самі настоящі!... Хвактический люди...

Та певже?

— Верно-слово. Нікада не видав таких. Ругатьця? Боже спаси, ні вони, ні ти не смей. Трудно, конвшно, ну, здержуваться пада, потому государственный приказ—буть веселівим з ними. Е, ето не шпана смердяча...

В голосі його чулась гордість і самоповага.

— Ну, а здорово тоскують?

— Тоскують?! Що ви? Зачем тоскувать! Ето там какойсь хвартовий січас рікомандацію наводить починає. А у нас етого нема... О, нет! Шо ви? Хе!

Він, безумовно, навіть трохи образився.

Етого в нас не полагастьця. Сердятьця када-ні-када, ето верно, ну, тоскувать не примечательно нікада. Мой больше сердитьця, — гарячий. Вчерась ето приходять до його господін смотритель. „Ви, говорят, делали заявление на щот книг“. „Делав“ — каже. „Ну, так што книги отказани, не будеть вам книг... — Када б ви були послушні, вам би дали книги“. Як загориться мій: „Ага говорить — ну, так скажіть їм, що я плювать на їх хотев!“

Замойченко озирнувся, нахилився до мене і таємно впошепки пояснив:

— На жандаров, значить!...

І в шопоті сьому у всякому разі було меньше прихильности до „жандаров“ ніж до важного.

— А када другому „білому“ сказали, дак той, — говорять Курка, — гольки глянув і нічого не сказав, как будто без вніманія. Ми їх звемо „білий і чорний“. Мой — чорний. Вони ж не називаються, весьо рамно как без імені. От как це стуло збо румка, скажем, так і они. Видно, маюць діла за собою!... Ну, между прочим, не визнають, как їх звуть. Одна бесполезность ето — книги, утісненія і всякое такос. Не визнають.

Він в сьому був рішуче переконаний і йому навіть смішно та нудно було дивитись на силкування свого начальства.

Не такий народ! Это їм не шпана, що дав раа-два у зуби і звольтесь, всьо вам і виклав. Отдельний народ, стойкий. — політика, словом. Нікада не сознаються.

Я певний, що як би я захтів змагатись з Замойченком з сього приводу, він узяв би се за особисту образу.

Замойченко, значить, подавав надії.

Я поділився з Полею своїми здобутками. Вона з свого боку балакала з Безродним. Сей худорлявий, смугляво-жовтий парубок ще більше підходив до наших плянів. Коля Замойченка можна було підкупити грішми, то Безродного, так мовити, ідеєю страждання. Замойченка звабила „отдельность“ „важних“ а Безродного їхня таємність і надзвичайна самотність. Він ніяк собі не міг уявити, як можна прожити хоч три дні в такій самоті.

- Ну, бють, пущай бють. Ну, книжок не дають, проходки не дозволяють... Пущай. А як таки ні слова ні од кого не почути. До нас заговорить, мовчиш, як німий та тільки одвертавсья...

- Служба, тоже не свой брат... Посади мене так, так на другий ж день усе б виказав. А вони так наче і нічого. Походить, сяде; посидить, ляже... Дивиться в стелю і щось пошепче; посміхнеться, похмуриться. Так наче хтось з ним другий єсть у камері. І таки, мабуть, єсть. Не прости люди.

Так переказувала його слова Поля.

І він теж, як і Замойченко непохитно вірив у те, що вони „не сознаються“. Сила „їх“ була поза всякою конкуренцією. Мало того, сила ся носила характер не земний, надлюдський. А що їх стерегли так пильно, так се була одна „безполєзность“, „вони“ були дужчі за ґрати, замкн.

стіни, дозорців. Я певний, що для Замойченка, Безродного та навіть всієї тюрми й Гнилятина нічого не було б дивного в тому, як би в одну ніч „тайні“ раптом десь зникли. Все було б ціле — і ґрати, й стіни, замки, двері, дозорці б стояли на місцях, а вони все таки зникли. „Такої народ!“

Вони були тайною, загадкою. А всяка тайна, се — безмежність, се є безодня, в яку можеш вмістити все, що хочеш і можеш. І всяка тайна, як безодня, вабить до себе всіх, і старих і малих.

Ми зпочатку боялись, як би наші розмови з дозорцями не звернули на себе уваги начальства. Але хутко заспокоїлись, бо переконались, що „важні“ цікавлять не тільки нас, а весь город. І не тільки ми, але й жінка почтмейстера, і міщанський староста, і інші, не раз так само, закликали Замойченка „на румку водки“ й розпитували про „государственных тайних“.

Замойченка така увага й пошана од „порадочних людей“ підіймала у власних очах. Він уже вважав нижче своєї гідності мастити чоботи дьогтьом і чистив їх не инакше, як тільки ваксою. Він мусів купити собі нову „хуражку“ і широкий лякований пояс. З дозорцями цїпани „уголовних“ йому вже не личило вступати в якісь фамілярні відносини. Коли він балакав з ними, то дивився кудись понад їх вуха і неуважно жмурих очі.

Але, не дивлячись на се, від Замойченка можна було більш усього довідатись про тайних.

І Замойченку не було проходу. Біля воріт тюрми, на базарі, у себе на Безболотній вулиці, коло церкви, монополюк він завжди мав круг себе слухачів. І від його цікаво й довірливо роззявлені роти й вуха розходилась

тайна і набірала якісь фантастичні форми в простодушних головах.

На базарі серед перекупок майже одногласно держались тої думки, що се були царевичі. Цареві брати, які хотіли оженитись з мужичками і мужикам після того дати землі. Пани перелякались і „зделали їм змену“, се-б-то набрехали на їх царю, а цар їх за се засадив тепер у Гнилятин в тюрму. І будуть їх держати тут доти, доки не сознаються. Ну, а вони, „конешно, що не сознаються“. Чия візьме, невідомо, а дай Бог, щоб цар побачив панську неправду.

Бували навіть випадки, що з околичних сел приїзжали селяне спеціально за тим, щоб провідати „царевичів“ і, на всякий случай, скоріше других захопити землі, як що царевичі вийдуть і почнуть роздавати.

В „вищих колах“ трохи інші форми мала ся тайна. Почтмейстерша була переконана, що се були експропріатори, які збирались ограбувати їхню пошту. Недурно вона два рази підряд — два рази! — бачила у сні двоє синіх поросят з лисичими хвостами. Двоє синіх поросят з лисичими хвостами і дві ночі підряд! От і кажіть, що сні бабські вигадки і не віщують правди!

Пристав до двох поросят відносився скептично; у всякому разі не ставив їх в такий щільний зв'язок з арештом невідомих. Але він добре знав тепер, що то за суб'єкти ходили за ним завжди, як він іноді ввечері завертав до салдатки Ярини. Раніше він підозрівав тут ревності, особисті чуття, але виходить, пахло „государственным“. З сього приводу пристав, як казали, зібрався писати рапорт про революційний заколот у Гнилятині й Гнилятинському повіті, а також про свою діяльність і небезпеку для свого життя, на яке було вже кілька замахів. Говорили, що пристава виїде якась нагорода і підвищення по службі.

Батоника, о. Контатов вважав невідомих за Анти-христа і його диявола. Щиро він так думав, чи ні, але в проповіді він, принаймні, так пояснив мирянам і горяче радив усім висповідатись і причаститись. Для сього навіть звелів швидче полагодить церковну кружку, яку перед тим дякон Гундосов розбив в „нетрезвом виде“.

Ми з Полею тільки посміхались, чуючи такі балачки. Але у всіх балачках нас тішило одно: всі — і вищі і нижчі кола — цілком визнавали надзвичайність наших товаришів. У всіх, чи ворогів чи прихильників, була несвідома повага і страх перед сими таємними, могутніми людьми. Всі без всяких дебатів, як цілком природну річ, визнавали, що ці люди — люди іншого світу, з іншими чуттями, розуміннями, бажаннями, з іншим відношенням до всього.

Але справа з утечею посувалася дуже помалу. Минуло з місяць, а ми ще не могли навіть рішити, до кого краще підходити з пропозиціями: до Безродного чи до Замойченка.

А, власне, нашій рішучості дуже заважала одна обставина, а саме те, що Безродний і Замойченко займали пост в різні черги. Коли підмовити навіть обох, то й те мало би допомгло, бо коло одної камери в той час стояв би Замойченко, а біля другої Курка: коли там Безродний, то тут Струк.

А як провести по коридору повз камери уловних? Як вибратись через ворота, де стоїть сей здоровенний Серйога?

Коли б вони сиділи в одній камері, все таки було б легше. Але що про те думати!

Ми ломали голови і вдень і вночі. Поля навіть схудла і все сиділа біля вікна, дивлячись у тюремний полісадник.

В квартирі, як звичайно, стояла тиша і чути було, як осипав дощ з свистом носився в голих вітах дерев. Перед ворітьми тюрми світили ліхтарі і видно було, як швидко збігали вниз по шклу краплі води. Видно, як вітер шпурляв дощевина всі боки, наче стояв серед улиці і одбивався од когось хапливо повертаючись то сюди, то туди. Від сього язичкам ламп у ліхтарях миготіли, пригинались і почували себе неспокійно.

Ми теж почували себе неспокійно.

А ті двоб, таємні й невідомі, жили собі десь там за мурами в клітках і, певне, й не догадувались, що було круг їх і через них. І ніхто навіть не бачив їх, крім адміністрації тюрми.

Один раз тільки я й Поля підгляділи одного. Ми якось пробрались у тюремний двір, підбігли до загорожі спеціально зробленій для важних і крізь щілину бачили, як одгулював свої десять хвилин „білий“. Він властиво, був не білий, а швидче жовтий, і жовтизна його була „м'яка, ніжна, кротка“, як казала потім Поля. У його повинні були бути сині очі, — ми сього не могли розглядіти. Він ходив, заклавши руки за спину. Високий, з кучерявою борідкою схожий на Олександра Невського, як його малюють на іконах. Памятаю, комір піджака його був піднятий і видно було сорочку без комірчика. Часто задираючи голову, він дивився у небо і Поля казала, що лице його було таке любовне та тихе, наче він гуляв десь на березі річки тихим вечером. Вона трохи не додала „і закоханий“. Але, згадавши мабуть, що партійним не личить кохатися, замовкла.

„Чорного“ ж ми не бачили ні разу. Замойченко казав, що той більше бігає по загорожі, ніж гуляє. Сам густо-смуглявий, безбородий, тільки на горлі пучечки кучерявих волосинок, ніс загнутий, — чисте, як галча. Він шпурляє

каліїнами, для чогось підстрибує, у небо не дивиться, а все вишпорить очима по стінах, загорожі. Так і пави його очима, бо їй не счується як не стане.

Я теж схуд. Я почав мало спати, — ті двоє не давали мені спокою.

Я не насмілювався мати проти них незадоволення. О, Боже борони! але я почував, що вони мене гнітять. Ці люди були занадто близько коло мене... Раніше, в університеті, чи й тут, я тільки знав, що вони десь суть, що вони роблять щось велике, що їм треба помагати, „якнакше сором жити“, як любила казати моя Поля. Але мати їх так близько, од себе, почувати їх звязаними з собою, вплітати своє життя в їхнє — мені не доводилось. Це мене руйнувало, збивало з мого ґрунту. Я не робив пінастики, обідав коли прийдеться: я балакав з мужиками на „ви“ і червонів, коли по старій звичці, говорив їм „ти“ Власного дворника Опанаса я почав боятись і не балакав з ним, бо говорити, „ви“ після „ти“ не мав сили, а говорити „ти“, се значить ввійти в конфлікт з Полею.

А на Полю як сказ найшов у ту пору, (який же їй довів її до загибелі). Присутність „партійних“ запаморочила їй і так не дуже ясну голову. Проклямації, книжечки, якісь збірки з шевцями, звощиками, трохи не босяками. Скажи їй „робочий“ і вона трохи не вмлївала од захвату. І я мусів теж лазити з нею цілими вечорами десь по закутках, виловлювати шмаркатих єврейчиків і заклопотано балакати з ними про „швободу“, називати їх „товаришами“ і забути про те, як я стріляв з рогатки сих самих „товаришів“, коли вони ще бігали біля нашого дому з традиційними хвостиками пїзду. Я теж хвилювався.

змагався з вврейчиками і навіть сам ніби вірив у серйозність всього того.

Раз увечері до мене прибїгла Поля. Ми були посварились за щось і я днів два не бачився з нею. Не звертаючи уваги на холодність мого прийому, вона почала зараз же поспішно й діловито говорити.

Перш усього, вона твердо переконана, що я її не люблю. Але їй се тепер байдуже, — особисте життя муєнть стояти на другому пляні.

Вдруге, — приїзжав з губернії жандармський підполковник робити допит товаришам-невідомим. Вони нічого знов не сказали. „Білий“ тільки ввічливо попросив, щоб його не турбували, а „чорний“ заявив, що коли його ще хоч раз посміють кликати на сі ідіотські допити, то він усю відповідальність за майбутис складає з себе.

Підполковник страшенно розгнівався і присягся, що примусить їх забалакати. Звелів не давати їм прогульок, за маленький спів садовити в темний карцер і, взагалі, поводить так, щоб можна було частіше карати їх.

— І от — закінчила моя наречена. — Я прийшла, щоб перебалакати з вами, нарешті, в останнє. Ви маєте, товаришу, на увазі говорити з Замойченком чи ні? Я вас питаю рішуче й серйозно.

— Маю, тільки ти, будь ласка, сядь і не „викай“, се — „мищанство“.

Моя Поля моментально утихомприлась.

— Твоя правда, се — глупо. Я тебе питаю, можеш ти перебалакати з Замойченком? Так неможливо далі. Се з нашого боку просто... сором, ганьба. Коли ми дійсно хочемо хоч чимсь служити ділу, служити щиро, то ми повинні все зробити, що можемо, інакше ми не маємо права дивитись в очі одне одному. Се буде сором...

І так далі, і так далі. „Сором, ганьба, служити ділу й народу, ідеали“ — старесенькі, заявлені словечка, які ще тільки на провінції вживаються.

Але я згодився перебалакати з Замойченком. Я не хотів зайвих сварок з Полею, а крім того... Як не як, а я теж вірив і боявся цих словечок.

Згодитись, правда, я згодився, але, не можу сказати, щоб дуже поспішався се робити. Се було не так просто, як здавалося Полі. Перш усього, я сам міг піти туди, де сиділи „тайні“, а се вже щось значило. По-друге. Замойченка ніяк не можна було зустріти на одинці; а втретє, у нас не було грошей, щоб дати Замойченкови. Без грошей же вступати в балачки з ним було зайвою дурницею.

Я подумав-подумав і поділився своїми міркуваннями з Полею. (Про перше я нічого їй не говорив, се торкалось мене одного й я мав сам рахуватись з тим.)

Поля, розуміється, зараз же скипіла. Гроші — дурниця, гроші я міг би взяти у своєї матері, у дядька, раз я „служу ділу“, то не повинен нічого жаліти для того. Народ, ідеал, боротьба і т. д.

Я спокійно й резонно зауважав їй, що її вона так само могла би взяти у свого батька, дядька.

Вона нічого не сказала, крутнулась і виїшла з хати. В той же вечір вона чогось поїхала в губернію і пробула там днів зо два.

Майже в таку саму пору, як і тоді, вона знов появилась у мене в хаті і мовчки, з гордістю поклала мені на стіл п'ятьсот рублів.

— Де ти взяла? — страшенно здивувався я.

Я заставила всі свої дорогоценности.

Я, взагалі, людина спокійна, урівноважена, я не люблю зайвого хвилювання, але тут мене так і піднесло. Ніколя,

здається, в життю я так не сердився як за той її дурноватий, безглуздий, дитячий вчинок. Вона за п'ятьсот рублів заставила дорогодінности, які коштували може кілька тисяч! Вона заставила речі, які їй не належать, се її придане, се речі тої сім'ї, якої вона буде членом! Вона для своєї дурної фантазії, любови до таємностей усяких грається такими серйозними речами.

Я щиро й горяче виказав їй усе.

- А квітанція де? Де квітанція? Тобі дали квітанцію? Квітанція?

Пришелепувата дівчина витягнула звідкись зм'яття папірчик і подала мені з тим же дурноватим, здивованим виразом лица, з яким слухала моє обурення. Вона гадала десь, що я приклонюсь перед її надзвичайною дотепністю!

Я завтра ж поїду і викуплю назад усі речі — сказав я твердо і рішуче поклав гроші в кишеню.

Але, певно, я трохи переборщив. Еманціпантки не люблять, коли мужчина показує, що має владу над ними. Вони люблять, щоб їх держали в модерних і рівноправних рукавицях. Признаюсь, захопився.

Але ж дивіться, як вона повернула усе те.

— Дай сюди гроші! — раптом стрибнула до мене. — Як ти смієш брати їх собі! Ти — трус, ти — лицемір, ти... ти...

І пішла, і пішла! І в результаті вийшло, що вона образилась на мене не за те, що я показав свою владу, але за те, що я еґоїст, лицемір, боягуз, що я особисті інтереси ставлю вище спільних. — народ, боротьба, творчість і т. д.

Грюкнула дверима і зникла.

Мусів я перепрохувати дурну дівчину, маятись, і навіть хвалити її вчинок. Що я мав робити? Протест міг тільки пошкодив би і їй і мені і спільній справі.

Щоб зовсім загладити сліди сварки, я дав слово, що в тих же днях перебалакаю з Замоїченком.

Але перебалакати не довелось, даремно сварились. Все пішло несподіваним шляхом.

На другий день після нашого перемир'я, в тюрму приїхав з губернії новий слідчий в справі „важних“.

Се був поважний дід, з білою бородою і чорними бровами. Очі йому були такі молоді та гарні, так ласкаво й розумно посміхались до кожного, що Поля (яка мені описувала його) просто не вірила, щоб у жандарма було таке лице.

Він уважно розпитав Макара Авдієвича про „тайних“, потім ввічливо попрохав його провести до них. Вона десь про себе гадала, що то переодягнений „товариш“.

Слідчого повели. На вітання його „принци“ не одповідали і лежали собі на койках, немов у камері нікого не було.

Се не образило і не розсердило старого чоловіка. Обдивившись камери, він незадоволено похитав головою й зробив Макару Авдієвичу нагання за те, що в камерах було не досить чисто й тепло. Довідавшись од розтерзаного Макара Авдієвича, що арештованих не пускають на прохід, він тут же звелів неодмінно що-дня випускати їх на 20 хвилин.

„Білий“ не видержав і тихо сказав „дякую“. Полковник коректно й делікатно узяв під „козирьок“ йому, але нічого не сказав і не звернувся ні з яким питанням до його.

Тільки виходячи вже з камери, він повернувся до „білого“ і обережно сказав:

Вибачайте, що я звернувся до вас. Ви нічого не мали б проти того, щоб до вас посадили вашого товариша. Удвох вам може краще було б. Я нахожу, що вас тримають в занадто тяжких умовах. Всіх розпоряджень Губернського Правління я не маю права одмінити, але тут міг би допомогти вам...

„Білий“ здивовано подивився на свого ворога і навіть устав з койки.

— Коли се не єсть насмішка, то я був би дуже радий сьому. — сказав він.

— Сьогодні ж провести їхнього товариша в сю камеру, — строго, але з тою же джентельменською гречністю сказав полковник до Макара Авдієвича.

Макар же Авдієвич тільки очима кліпав та брав під козирьок. Він абсолютно нічого не розумів у сій біді, що впала йому на голову з сими „тайними“. То не дай Боже, щоб вони між собою якесь слово могли сказати, а то нате вам -- садовлять разом в одну камеру і балакай скільки хочеш. То не пускають гулять, а то цілих 20 хвилин.

Оповідючи нам про сей візит полковника, Макар Авдієвич все ще утирався хусткою і з машинальною тривою озирався.

— Ах, ти біда яка на старости літ мені випала. Га? — спискував він плечима — жив чоловік, двадцять літ безпорочно пррслужив і на тобі... Мав таких каторжан у себе, що чорта з-два в губернії знайдуться, десяткі тисяч через мої руки на Сібір пішло, ніколи виговору не мав од начальства, а тут на — привели, що воно, до чого, арештант чи князь, чорт його душу знав. І виговор... „Холодно, не зовсім чисто. А як їдять“? Може на сервісах-ім кандьор посилають? А звідки я знаю? „Перевести сьогодні“... Ну й перевів. І чорт вас бери, моє то діло? Тепер вони щось

дізнаються од їх, ага! от зараз подадуть прошення! „будьте ласкаві вислухати нас“. Як же! Тепер їм за вухом не засвербить тюрма. Ще як би книжечок та газет, так і повний пансіон... На старости літ мені старому чоловікови при арештованих такі слова говорить!... Князів привели!... Прогульки!

Днів три бідолаха Макар Авдієвич бурмотів і витирав хусткою розтеряне й сердите лице. Він і не знав, що ці „князі“ заграють фатальню роллю в його життю.

Не знала того й Поля і сияла задоволенням.

Правда, задоволена була майже вся тюрма. Уголовні, які з побожністю дивились на двері „політиканів“, навіть щось вроді привітної демонстрації учинили в коридорі, ідучи на прохід. І дозорці боялись та їм не хотіли дуже спиняти їх.

В городі ж звістка про се наробила чистого шелесту між перекупками, дядьками і товаришами-дворниками та єврейчиками.

Селяне в мент дали знати додому, родичам та на свої кутки і в город наїхав цілий ярмарок. Біля монопольок стояв цілий день радісний гвалт, крик і п'янство. Всі ждали з губернії губернатора, який мав випустити царевичів і ділити землю.

Мусіла поліція нагаями трохи розвіяти рожеві мрії дядюшок і розігнати по їхніх кутках.

А „товариші“ навіть збірались іти до тюрми й „требувати“ (неодмінно „требувати“!) визволення героїв. Ледве удалось заспокоїти сміливих єврейчиків.

По „вищих же кругах“ було незадоволення. Пристав раніше був певний, що як „всипать сим важним по 25 гарячих“, то вони зразу скинуть з себе таємність. Але тепер він уже й за сей спосіб не міг поручитись. Тепер, мовляв, справу поставлено так, що і 250 не допоможе. Розуміється.

тепер мужичня може розпускати всякі фантазії. Губерським всяким птицям се, звичайно, не свербить, а йому, приставу, доводиться за се одбувати своїм здоров'ям і навіть життям. (Бідолаха Семен Семенович пристав! — йому таки дуже надірвали здоров'я парубки біля Ярининої хати. Мусів в одставку навіть податися. Де то він тепер?)

В „вищих колах“ було невдоволення і ще більший потайний страх перед таємними „двома“. Не тільки дозорці, але й вищі од їх були переконані, що тепер ніякі сили не зможуть зломити „важних“, ніякі стіни не вдержать їх і нічого дивного не буде в тому, коли в якусь мить весь город буде перерізано.

Але я й Поля тільки раділи з такого настрою, коли „вони“ втічуть, їх навіть ловити не будуть.

Одне нас турбувало, се те, що Замойченка й Безродного тепер одставили од „важних“. Стояли тільки Струк та Курка. Безродний був навіть задоволений з того, але Замойченка неначе з високої хмари, з якої він дивився на комашинок-людей, несподівано струсили в брудну калюжу. Кільки днів він ходив розтераний і пришиблений, навіть не огризаючись на глузування товаришів-дозорців „шпанів“. Але натура взяла своє. Новий пояс, хуражку він не носив уже, се — правда, і чоботи не ваксив, не закладав лівої руки за кушак, але все ж таки тільки він один і міг розказати про важних. Все ж таки, як Курка чи Струк не міг чомусь прийти на службу, до кого прийдіте-поклонімося? — до його, Замойченка.

І, дійсно, ми тільки від його знали, як почали жити „важні“.

— Ну, що, Замойченко, як там живуть державні?
Замойченко неодмінно мусить строго озирнутись
перед тим як говорити.

— Хорошо живуть. З расположєнням. Разговор, — ж
сриво... ех! государственній...

— Що ж то за разговори?

— Е!

Замойченко таємно махав рукою, але не говорив
нічого.

Ми з Полею все ж таки ламали голову, як бути
з дозорцями. Без свого дозорця зробити утечу неможливо.
Поля вже серйозно пропонувала дикий плян: схопити
Курку, засадовити його десь на кілька днів, пустити чутку,
що його вбито і постаратись на його місце поставити
Замойченка. Потім Курку випустити.

Звичайно, се був дитячий проєкт, із Шерлока Холмса.
Але, одначе як же бути?

Вже дощик перетворився в сніжок, а ми так і не
придумали нічого. Відносини наші ставали все неспо-
кійніші, наструнчені. Замакітрена голова моєї нареченої
була повна всяких нісенітниць, з якими доводилось що
хвилини боротись. До „тайних“ була собі дівчина як дівчина,
була навіть хороша дівчина, добра, чула, не дурна, Єдина
тиба—се її любов до всього загадкового. І „тайні“ роздула
свою близькістю сю любов до якоїсь манії. Їй уже було
мало книжечок, які вона виписувала од „товарищів“
в губернії, дворники її не задовольняли, становище батька
соромило, вона вже хотіла жертви, хотіла віддати себе
всю в іскуПЛєніє гріхів батьків своїх. „Народ, ідеали“ вже
не сходили з уст. Я вже хоч для того старався зробити
утечу, щоб дурна дівчина могла трохи очутись од гіпнозу
сих людей.

Але вийшло щось инше.

Минуло вже місяців два як „важні“ сиділи разом

З початку ми знали де що про них через Замойченка, але потім їх обгорнули такою тайною, що ми ні одним оком не могли зазирнути до їх.

В губернії звідкись довідались, що Замойченко розповідає всім про „государствених“ і його вже не підпускали навіть у той коридор, де сиділи вони. А при потребі брали Безродного.

Натурально, Замойченка се надзвичайно образило, він присягався, що „скрутить голову тому паршивому“ Безродному, подавав прошенія, лаяв жандармів і „важних“, але те йому мало допомгло.

Ми zostались цілком одірваними од „їх“. Безродний мовчав, Макар Авдівич лютував, як його запитать про „тайних“, Курка і Струк були глухонімими.

Се нас непокоїло і наводило на всякі дикі гадки, (джерелом яких була, звичайно, Поля). Розуміється, за все на думку Полі, був винен тільки я. Як би я енергійніше брався до організації утечі, як би я щиріше віддавався ідеалам, народові, ділу, боротьбі, то все давно було б уже „чудесно“.

Я мусів винувато мовчати або виправдуватись.

Але так тягнулось недовго.

Знов почали ходити чутки про „тайних“. Звідки вони брались, хто їх пускав, ми не могли дізнатись. Допитів „важним“ не було, (старий полковник їх не чіпав), цоводились з ними як найпильніше і все таки чутки знову стали пробиватись.

Але тепер в балачках було щось инше, ніж раніше. Говорили наприклад, що „тайні“ часто сваряться між собою, іноді не балакають між собою цілими днями, що вони вже не такі то й „важні“.

Поля аж кипіла від обурення. Се вже робота жандармів: не можуть подолати в чесній боротьбі і кидаються до

потаємних, паскудних наклепів. Для того й обгорнули їх так пильно від других людей! Се така мерзота, що, слухаючи, кров клекотить.

Я мовчав. Але мені дивно було, чого почалась такі чутки. Диму без вогню не буває. І дивно також було, як могли сі люди сваритись. Здається, як раз навпаки повинно бути, вони повинні зеднатись як найщільніше, повинні бути одною душею, один у одного піддержку мати, а вони. Де ж їхня проповідь про солідарність?

Я мовчав, але мене надзвичайно қортіло дізнатись хоч що небудь про „них“.

І от раз я попав Безродного і витягнув де-що. Для сього я мусів тричі присягтись, що нікому не скажу, мусів ходити з ним дві години, поки він одважився. І ось, що він мені оповів:

— Правда, сваряться. Та так часом сваряться, що аж.. жалко. Такі люди. . і от так... Плохо!... Не ті стали...

Він говорив з очевидним сумом і задумою. Мабуть, се й його мучило.

— А чого ж вони сваряться?

Безродний високо підняв плечі і навіть зупинився.

Господь їх святий знає!! Ну, вірите, два місяці слухаючи їх і нікак не розберем, за що вони сваряться. Якись там резолюції чи маніфестації... Усе яксь большаки... До чого воно, про що воно, не поїмем... А вони аж гинуться... та говорять та говорять!... А потім днів по два й не дивляться одне на одного... Той лежить і той лежить. Давш там чай чи там обід, мовчки беруть і один одному ні слова. Аж нам дивитись жалко... Тільки ж ви, пожалуста, нікому ні слова, а то й зо служби прогонять...

Я нікому й не говорив, тільки Полі. Вона зблідла, слухаючи мене. Признаюсь, я переказав у трохи різкій формі, дуже вже зачепило оповідання Безродного. Дійсно,

як можна так робити? Як вони не розуміють, що се ж їх самих підкопує?! Де ж їхні ідеали, боротьба і т. д.?

Я аж горів, оповідаючи те Полі.

Вона мовчала і чудно дивилась на мене. Потім якоюсь надзвичайно посміхнулась і сказала:

— Ти, здається, радий тому?

Я радий! От і весь результат! І з усього вона побачила тільки те, що я ніби радий тому. Їхнє поводження не звернуло на себе її ласкавої уваги, а от моя „радість“ зразу кинулась їй в очі.

— Мені радити нема чого, мені сумно! — сказав я їй.

Пам'ятаю, вона нічого не промовила, попрощалась і пішла до дому.

Мене взяла досада, я нічого не розумів. Правду кажучи, я занадто різко говорив про „них“. Але се було цілком несвідомо, в мені просто говорила тоді моя натура, мої здорові інстинкти, які протестували без моєї волі в мені. Я не думаю, що могло кінчитись инакше, як би я тоді говорив мягче. Поля вже котилась в певнім напрямі і зупинити її було неможливо.

Але в той час я цього не знав і тому не розумів її. В той вечір я навіть жалкував і каювся, що говорив так. На другий день я хотів прохати вибачення, але Поля не виходила з своєї кімнати, удавши з себе хвору. Се був знак, що вона не хоче зо мною балакати.

Я розсердився. Добре, не хочеш, не треба, сама ж прибіжиш завтра.

Але вона не прибігла ні завтра ні позавтра.

Прибігла вона тоді, як історія з „важкими“ доходить до сього кінця.

Се було днів через п'ять після моєї розмови з Беєродним.

Перед вечером того дня до мене заскочив Замойченко і розказав таку річ.

- Государственні подають прошення, щоб їх розсадили.

Я аж отетерів. Як розсадили? Чого? На що? Не можуть уместі жить. Не нравляться. Расположенья нету. Сьогодні там таке було!... Брат ти мой, хуже шпани всякой. „Чорного“ в темний карцур запроторили. Двері, понімаєте, сволоч бив. Да как? Схопив табуретку та й давай гатить. „Что делаете“? „Не мугу сидеть разом з товаришем, давайте другу камеру“. Стояв Струк. Ну, звесно, человек не вдержиться, почав усовіщать, ну й сказав там щось, дак той, як загне йому. Ах, ти брат ти мой! По настоящему, по арештантському. Струк говорить, що він аж ключі випустив з дива... От-так государственні! Та що? Ви знаєте, хто вони такі? Один — жид, а другий жидієць... хто його зна, тож щось там... Чорний — жид Якось хвамілья жидівська така... На прошенні видно. Обоє подали. Полное дознаніє согласні дати, аби разом не сидіть... От так товариші!

Я сидів приголомшений. Потім схопився й побіг у тюрму. Замойченко бреше, се він по злобі, се не може бути! Се неможлива річ, в кого ж ми вірили, за ким ішли, кому хотіли все своє життя віддати? Се не може бути.

Але в тюрмі все підтвердилось. Я на власні очі бачив прошення. Одне було від Бориса Нухимовича Розенштайна, а друге — Григорія Ивановича Пояркова. В губернію послано телеграму і завтра буде тут полковник.

» Макар Авдівич саяв. Тепер кінець сьому нечуваному становищу. Ач жидова паршива, вона смів командувати:

Подумати тільки. — перед ким трохи не на витяжку доводилось стояти, перед жидликом!

Але що за молодчина полковник! От хто знав, як їм дошкулити: разом посадив, гризється, мовляв, а ми вас залапаємо! Ха-ха-ха! Псіхольогія!

Я не знав, що мені робити. Поля знала про всю історію, але її не було дома. Куди вона могла піти? Що вона думає?

Я знов побіг додому. Але Поля не заходила. Я пішов у клуб, може вона мене там шукає. В клубі її не було, але була компанія — пристав, двоє поміщиків, земський землемір і ще якісь люди. Вони балакали про історію в тюрмі. Побачивши мене, вони всі так і кинулись до мене. А що? Ага! Ну, що скажете?

Як, же там „товариші“?

Всі були задоволені і всі були обурені тим, що була обмануті. Не дивлячись на те, що вони не ставились прихильно до „важних“, таємність їх і сила робила на них вражіння. Вони „їх“ поважали і боялись. Кого? Якихсь жидків, якихсь пройдисвітів, які навіть з собою не можуть ужитися...

Я ще більше хотів бачити Полю. Вона, мабуть, у фершалки.

Але й у фершалки її не було. Не знайшов я її й у „товариша-Шльоми“.

Зате я знайшов скрізь те саме, що в тюрмі і в клубі.

Город був повний тою історією. „Царевичі“ перевернулись в звичайних „жидків“.

— Та біть їх падлюк! — памятаю, кричав Власов, бакалейщик. — Що з ними церемонії розводить.

І всі перекупки слухали його з співчуттям і теж кричали щось з обуренням.

Я знов пішов у порму. „Чорного“ звязали, бо він бив кулаками й ногами двері карцера. Білий об'явив голодовку і вимагав, щоб Струка забрали од його камери. Але Струк стояв і, казали, навмисне лаявся найбрудніше. Серед уловних був заколот. Одні стояли за „важних“, а други кричали, що „важні“ дуже заважничали й що вони такі ж арештанти, як і всі, і нема що з ними „ваньку валять“.

Полі все не було.

Я знов пішов додому. Вона сиділа у мене. Я аж похолонув, побачивши її, — під очима сині круги, ніс заго-стрився, очі божевільні.

— Що з тобою? Де ти була?! — жахнувся я. Все пальто її було задрипане, наче вона бродила десь по болоті. (Тоді була одлига.)

Вона тупо подивилась на мене і немов байдуже сказала.

— Я ходила гулять... Ну, чув ти, що в тюрмі було?

Я бачив, що байдужість її ховає за собою цілу катастрофу і, тримаючись принципу „бий по гарячому“, рішив щиро її по душі поговорити з бідною дівчиною.

Перш усього, я отверто й рішуче висловив перед нею власне вражіння. Нас обдурено, се — факт; ми були ідеалістами, але дійсність, як і завжди, сміється з ідеалізму. Нас покарано за довірря, але ми мусимо твердо й покірливо винести кару. Хай вона нам буде наукою.

Сі люди—не те, що ми уявляли. Хай так, ми смиренно приймемо сію науку життя і одійдемо од сих людей. Ми не будемо смішними в очах других і сховаємо нашу колишню довірчиву прихильність до їх. Всьому буває своя пора. Буває час, коли уявляють себе розбійниками і, вискочивши з-за шафи, вбивають дерев'яними револьверами „проїзжих купців“.

Але не можна все життя сидіти за шафою і з дерев'яних револьверів убивати проїзжих купців. Настає час, коли життя навчає нас, що шафа є шафа, а не ліс і що „проїзжі купці“ не проїзжі купці, а Петрусь, Івась і т. д. Настає пора, коли людина серйозно вже починає дивитись на своє призначення в життю, коли приступає до діла до тверезої роботи. Сей час і для нас настав.

Я передаю цілком об'єктивно все, що я говорив. Здається, в сьому нічого не було ні дурного, ні смішного. Все льогічно просто і справедливо.

Але,—я вже казав,—льоґіка для Полі була наче казалох. Хочеться—надіне, хочеться—скине. Ось наприклад. Вслухавши мене ніби з увагою, вона раптом питається:

Так тобі вже смішні твої ідеї, в які ти вчора вірив?

Ну, що їй на се говорити?

При чому тут ідеї? Я тобі кажу що сі люди..

Ні, лишімо сих людей, де твої ідеї ділись?

Мої ідеї зо мною.

— З тобою, а ти на волі?

От жасте! Ніби як людина має якісь ідеї, так всеодно мусить бути в тюрмі.

— Та до чого тут воля? Ну, а я на волі, так що з того?

Нічого...

(От і вся аргументація.)

— Слухай, Полю, не будь дитиною, подивись в очі дійсності як доросла, розумна людина. Годі забавок, фантазій, час покинути все се і братись до справжнього життя. Ось я подам на Височайше прохання, щоб прийняли в університет, давай поберемся і будемо жити. Ти сама бачиш, що ті люди, котрим ми так всею душею віддавались, не такі, якими малювала нам наша фантазія. Їх таємність нас вабила. Коли таємність сую знято, дійсність стала перед нами цілком... Годі вже нам

бавитись з єврейчиками, дворниками, не личить се ні тсоді мені. Всьому своя пора... І небезпечні ці забавки. Добре ще, коли віриш, а тепер се тільки безглузда. Подумай, що було б з твоїм батьком, як би нас якось запідозрили і забрали. Я тільки тепер чую жах. Що ми робили?!

Раптом Поля встала.

Я знаю, мені не повірять, але я мушу бути правдивим. На всі мої слова, на всі докази, вона одповіла ось чим:

— Мій батько—мерзавець. Чуєш? Ти знаєш, що він був чорного? Ні? Він разом з старим жандармом він усе се з ними. Всі його жалоби—брехня і політика. Він чекає тепер нагороди за свою мерзоту? Добре! Завтра він її матиме... А ти... ти такий же і ще більший мерзавець ніж вони! Ти гірше темних перекупок, гірше всеї своєї, що злорадствує! Мерзавець!

Повернулася і вийшла.

Що я мав робити? Як би я хоч вдумався був в її слова, в її погрозу, я б, може, якось инакше реагував на те. Але я навіть не звернув уваги на її слова: „завтра він її матиме“.

І дійсно, вона нагородила старого свого батька. Я сам більше вже її не бачив, все оповідав мені Макар Авдівич.

Вранці приїхав полковник. Поля була спокійна, тільки така бліда, що аж Макар Авдівич звернув на те увагу. І все допитувалася, де будуть здіймать „показанія“ з „політичних“. Макар Авдівич, як дочці, сказав їй і навіть дозволив зайти в сусідню кімнату, щоб послухати. Як би він знав, що думало те дурне, пришелелувате, жорстоке створіння! Він би її власними руками придушив на тім

самім місці, де вона його так благала дозволити заплямувати його непорочну двадцятилітню службу.

Хто ж міг думати, хто міг хоч на хвилину допустити таке божевільне, дике, що таїла вона в собі.

Допит почався о одинадцятій годині, а Поля вже сиділа в сусідній хаті з десятої. Уявляю що там було з її хоробливою, нервовою фантазією!

І ще на біду Макар Авдієвич умовився з полковником, щоб привести „важних“ разом в контору. Одного допитувати, а другий, щоб сидів у сусідній хаті.

Як треба буде, щоб можна було зробити зараз же „очную ставку“. Поля ж се знала.

Все йшло, як слід. „Чорного“ привели з темного карцера (він сам не хотів звідти виходити, поки його не лосадять в окрему камеру). „Білий“ зпочатку замнявся й не хотів іти, але потім роздумав і таки пішов. І зустрілись вони добре, подали руки один одному, щось поговорили.

Полковник уже сидів, як Макар Авдієвич пропустив у ту хату „білого“, „чорний“ стояв біля вікна і посвистував, дивлячися вгору.

Все йшло як найкраще. Чути було, як заговорив полковник, потім білий. Нічого напруженого або ворожого в голосах не чути було. Спокійно, мирно.

І раптом... голос Полі! Макар Авдієвич був і забув у клопоті, що вона сиділа там у задній хатинці. Почувши її, він першим мент не знав звідки вона взялася. Але зграз же згадав і так і задубів. Сказилась вона, чи що? Що їй там треба!

А голос її все дужче та дужче стає. Доходить до крику! Полковник теж щось крикнув.

„Чорний“, Струк і Курка, що були там, повернулись до дверей і здивовано прислухались.

Макар Авдієвич не витримав, шарпнув двері й вийшов. І яку побачив сцену!

Поля стояла перед полковником і кричала на його „Мерзавець, кат, взуїт!“ Тут же повернулася до „білого“ і кричала, що йому сором, що він не сміє говорити що небудь, що мусить боротись, триматись товариша. „Білий“ стояв блідий і нічого не розумів.

Полковник як раз устав, як одчинив Макар Авдієвич двері. Він був цілком спокійний. Нічого не говорячи божевільній, він наче нічого не сталося, повернувся до Марка Авдієвича і сказав:

— Арештуйте сю дівчину. І виведіть її зараз же звідси, вона заважає роботі. А з вами я потім буду балакати.

Я не берусь описувати, що пережив бідний Макар Авдієвич, примушений арештувати власну дочку. Він казав, що все потім наче снилось йому. Наче в сні пройшло, як Поля ще щось кричала, як називала його, батька, мерзавцем, як дріжала вся, як підскочила до полковника і хотіла чи вдарить його, чи що і як полковник спокійно скрутив її руки, вивів до Струка, та Курки і пхнув її їм.

Дикий, безглуздий сон!

Але „чорний“ і „білий“ рішуче відмовились давати „показання“, заявивши, що навіть смерть не примусить їх до того.

І дійсно, божевільна заразила її їх своїм божевіллям.

Їх, усіх трьох, в той же день випроводили в губернію. І се, як казав полковник, була його ласка до старого бідного батька.

Їх судили і всі троє пішли на каторгу. Макара Авдєвича од служби одставили за „нарушеніє“ і він тепер хворий, старий, самотою дожива свій вік на хуторі.

У Полі, як чув я недавно, сухота і вона не доживе навіть свій строк каторги.

Так вона нагородила свого батька, так добула вона собі свободи!

Але я можу тільки дякувати тій історії. Вона приму-сила мене після того задуматись і критично поставитись до всяких фантазій і таємностей. Вона рішуче штовкнула мою натуру з хибної дороги на правильну путь.* І з сеї путі мене вже не можуть зіпхнути ніякі „ідеали, народні проблеми“ й інші дитячі таємности. Я — помішник про-рора і горжуся тим!

Виривок з „Споминів“

Україна гинула без проклямацій, без „Дядька Дмитра“, без „Селянина“. Нам виразно уявлялось, як селяне сновигають по степах, блукаючими очима водять по землі знесилені даремним шуканням, прибиті одчаєм, тихо спускаються на землю і в тихій розпуці замірають.

А транспорти один за одним провалювались, гинули в грубах жандармських контор, „Дядько Дмитро“ ішов на цигарки пограничним салдатам.

Евженю! — звернувся я раз до одної треті нашого Закордонного Комітету — ми мусимо так переправити транспорт! Хоч кров з носа!

Евжень в той час переживував кайзерку з маслом, задумливо й серйозно дивлячись в вікно. А коли він що небудь переживувє, то краще до його ні з чим не звертатись. „Когда я ем, я глух и нем“ — казала про його друга треть Закордонного Комітету, Лоза. Взагалі, Евжень мав принцип: двох справ разом не робить.

Але на сей раз Евжень швидко проковтнув кайзерку і не гаючись, одповів:

Я цілком з тобою погожуюсь. Се вже занадто є, се вже за-багато для високоповажних добродіїв жандармів. Розуміється, ми переправимо транспорт. Але ми трошки инакше поведем тепер справу, трошки инакше.

Власне, інакше ми не повели справи, все лишилось так само, але зміни деякі зробили. Се-б-то! раніше ми самі знаходили пункт на кордоні, умовлялись з пачкарями, самі возили літературу до них, а тепер се мусів зробити якийсь рутенець, що живе десь побіля кордону, що знає всі умови і зможе найкраще перевірити великість небезпеки.

Таким рутенцем ми вибрали товариша Контрабаса (Курбаса). Він охоче згодився. Навіть не охоче, а з ентузіазмом, з серйозним, діловитим запалом, з надзвичайною для рутенця енергією й одважністю. Правда, не можу промовчати, ми дуже цікавились, як він себе почував після нашої пропозиції у себе в хаті, на самоті. Ми думали, що в його на лиці повинно бути трохи сумної задуми й очі заповишені тривогою. Але то були його особисті справи, нам же ходило тільки про згоду. Згода є, оттож треба даштувати транспорт.

Евжень пішов на ринок і почав купувати валізки. Не купив, а почав купувати. Евжень всяку справу, особливо купувальну, вів так, наче грав у шахмати. Кожний крамар, перш усього, був його особистий противник, який тільки й ждав, щоб з'явився Евжень. Тоді починалась баталія. О, зовсім не криклива, ні. Для чого? Евжень не мав чого особливо хвилюватись, бо зарані знав, що перемаже він.

Обдивившись, мовчки, серйозно й із стуленими губами, валізки, Евжень недбало одпиха їх і знехотя, так собі, би щось сказати, промовляє:

— А кільки коштує?

— Десять корон, прошу пана... — досить твердо й упевнено говорить крамар.

Евжень високо піднімає брови й без слів дивиться на крамаря, наче той оповістив його, що тепер у Львові повітря буде продаватись по гульдену за літр. Крамарю

робиться трохи ніяково і він гаряче починає доводити, через що, власне, за сю валізку не можна взяти менше, як десять корон. Насамперед, вона цілком нова. Навіть сам подивиться. Далі — гатунок такий, якого пан не знайде навіть у Відню. Потім...

Евжені мовчки одходить і йде до другої крамниці. Се на крамаря так впливає, немов Евжені захопив з собою його єдину улюблену дитину. Крамар біжить, кричить, хапає за руки Евженя, трівожно й злякано тягне назад, озираться до крамниці і піднімає надзвичайний галас, який кіпчавиться, врешті, тим, що Евжені купує валізку за дві корони і три шустки.

Тоді починається упаковка. Евжені урочистий, строгий і поважний. Жарти викликають на лиці його німий і суровий докір. В очах йому заклопотаність, в руках списки видань, а під ногами декілька валізок, в яких з геометричною естетикою розкладено брошюрки, проклямації, довгі аркуші „Селянина“. В такий час зміст того, що він запаковує, його абсолютно не обходить. Підсуньте йому есерівщину, дайте „Руслана“, „Галичанна“, він так же акуратно й строго розкладе їх, полюбується і запише в свій список.

— Голова! Біжи в склад і принеси тридцять примірників „Панщини“, чорт би її побрав,—не вистарчає.

Я біжу і несу тридцять примірників „Панщини“.

— Голова! Не топчись по „Салдатиках“! Кіцю, я радий би тобі залишити книжку і допомогти нам.

Кіця-Лоза слухняно залишає книжку й помагає нам.

Книжки складено так, як складає мати некрутові сину його збіжжя в новеньку скриньку.

Кожна брошюрка, як дитинка в колісці,—ніщо не має, не тре, спокійно, зручно.

— Ув'язувати!

Се вищий пункт Евженьової функції. Тут він абсолютний владика і господар. Ніхто не може так хитро-мудро, так добіжливо, так економно увязати валізку, як Евженя. Ми тільки топчемося коло його, тягнемо шворки, надавлюємо коліньми там, де він наказує, сопимо, знемогаємося, але се все елементарна робота, — ідея, концепція вся у руках Евженя.

І, дійсно, дві валізки, були як лялечки, нагородовані ситі, чепурно й артистично переперезані шворкою, скромні й разом з тим імпозантні. Се були діти Евженя і він мав цілковиту рацію гордитись ними. Українське селянство і пролетаріят могли трошки підживитись сими лялечками. Аби тільки наш рутенець справився з своїм завданням! Правда, він був живжикуватий, швиденький, невеличкий, балакученький. (хоча, останнього не бракує і всім рутенцям) і здавалось нам, досить пронирливий. Уявлялось навіть, що він може пролізти в кожну щілинку, може протиснутись в ужо всякому пачкарю й підслухати, що той собі думає.

Було умовлено, що Курбас забере з собою валізки, одвезе до себе до дому (під кордон), знайде відповідного пачкаря, умовиться з ним, розвідається, видивиться все, перевірить, а тоді сповістить нас. Ми дамо звістку до України і тоді хтось з нас повезе через кордон разом з пачкарем літературу.

Випровадивши рутенця, який з тимже ентузіазмом розглядав на валізки, ми почали чекати від його телеграми. Пройшов тиждень, другий, — звістки нема. Ми дуже не хвилювались, ми знали, що всякий порядний рутенець, приїхавши до дому „на провінцію“, мусить трошки одгодуватись, — все одно, як кінь, який, довго бувши в дорозі, допадається до води. Шарпять і поганять його нема ніякої рації. Напатся і сам побіжить далі.

Дійсно, через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: „Шукаю“. Ага, він шукає. Спокійніше, спокійніше, Україно, рутенець шукає, твій порятунок на певнім шляху.

Знову тиждень з-над кордону не було ніякої чутки. Ми не хвилювались, ми знали, що рутенець, знесиленіиш шуканням, мусить спочинуту, як кінь, що пристав на до-розі. Спочине і сам побіжить далі.

Так і сталось. Через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту:

„Неначе щось є“.

Ага, ми ж казали! О, Рутеніє, ти вирятуєш Україну.

Із спокійним серцем, з певністю в душі ми виїхали в гори. Там ми купалися, наводили жах на моральних рутенців своїм нечуваним і непристойним поведженням (наприклад, ходили без мамуні й татуня на прохід з панночками: лишалися з ними навіть на одинці в кавалерській хаті і, можете вже собі уявити, що там виробляли з ними). Словом, ми жили так, як живе людина, у якій сумління цілком чисте та легке.

Бо там далеко, за ломаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попада, карпатських гір, поблизу кордону в сей час невтомно працював Курбас. Ми могли жити, як у Христа за пазухою. Діло буде зроблено.

І не помилились.

Одного дня в нашу іділію ввірвалась телеграма: „Виїзжайте“.

Ми перехрестились (не рукою, а серцем) і стали радитись, кому їхати. Їхати мусів Евжень, се була його компетенція. Лоза й я тільки до змісту мали відношення, се-б то ми писали вірші, проклямації, оповідання, статі і листи до Центрального Комітету з безнадійними вимогами грошей. До Евженя-ж у нас було таке відношення, як у газетного репортера до продавця газети. Але... Обмірку-

вавши всякі обставини, ми постановили перевести мене в групу транспортову і доручити переправку валізок на той бік.

В той же день я сів на потяг і, як член транспортної комісії, виїхав до кордону.

До тої станції, де я мав злізати і де повинен був мене чекати рутенець Курбас, я їхав досить одноманітно й безбарвно. Єсть люди, які люблять певність свого становища. Я не люблю сього. Ну, що було гарного в тому, що я був певний, що поїзд не завезе мене замість Тернополя в Гусятин? Нудно.

Зате, коли я зліз з поїзду, моє становище зразу змінилось. Нудної певности вже не було й сліду. Перш усього на станції ніхто мене не ждав, як було умовлено. Чи чекать мені тут Курбаса, чи рушать кудись далі? Чи, взагалі, я попав туди, куди слід чи ні? Ні в чому я не був певний.

Станція була малесенька. З кожного кутка тхнуло упертою, насторожено-завзятою, хоробливо-дражливою польською мовою. До кого я ні звертався по українськи, усі робили страшенно ображений вигляд і по польському відповідали, що не розуміють мене. Повз мене декільки раз пройшов жандарм з байдужим виразом чоловіка, який вийшов собі ввечері на прохід. Усе се, а також і жандарм, що виходить на прохід, не могло давати певности.

Я ще трохи пождав Курбаса і вийшов за станцію. Переді мною стелились шляхи у всі боки, направо, наліво, вперед, назад; не то, що на залізниці, де рельси зарані намітили неодмінну лінію твоєї путі. Я міг піти куди мені найбільше подобається.

Правду казати, я не памятаю добре, як я опинився у Курбаса. Здається, я його зустрів версти за три від станції.

● Не памятаю також подробиць перебування у його. Пригадую тільки, що мене ховали від батьків, наймичок, од собак, котів, навіть горобців у вишнях. Для сього залхали мене десь у сіно, яким я й годувався разом з кайзерками, котрі приносили мені брати Курбаса. Балакали зо мною пошепки, що хвилини озираючись великими очима назад і блідніючи; за кожним голосним гомоном на вулиці жертвіли й мінялись на лиці. І на кінець мого лежання в сіні до того мене загіпнозували, що я почав сам на себе дивитись як на щось дуже страшне, як на якусь величезну бомбу, котра, боронь боже, розірвавшись, може вивести в повітря батьків, наймичок, собак, село, Тернопіль, Галичину, а то може й цілу Австрію. Я навіть переогав ворушитись у сіні, щоб якоюсь буряниною не заробити лиха на весь світ.

Се, розуміється, трохи спиняло природну жвавість мого характеру. Тому, коли Курбас сповістив мене, що він уже попередив пачкаря (який був у другому селі), що той на мене вже чекає, коли розказав, як іти туди в те село, коли вивів у поле й попрощався, я був щиро вдячний йому за всі його послуги. Лишившись сам у полі і буди не таким безбожником, я повинен би був пасти на коліна і подякувати богові за свободу. Але я вирвав бурянину, замахав нею над хлібами і насвистуючи пішов до того села де жив мій пачкар.

Се було недалечко, верстов пять з гаком. Пять верст я пройшов ще до полудня, але коли кінчав гак, сонце вже ховалося за далекі тополі якогось фольварку і по дорозі хлопчак з торбинками з боку, немов туристи з біноклями, гнались за миршавими телятами, згапяючи їх

додому. На мене дітлохи дивились такими-ж здивованими очима, як їхні телята дивляться на пові ворота.

Як розказав мені Курбас, так все й знайшов ч. біля села завернув у ліво; довго йшов по над.городами: на геродах росла картопля, сояшники, цибуля. Так, усе так. Над рівчаком верби. І верби були. За вербами хати. Бетк і хати. А коло хати мого пачкаря повинно бути дві тополі. Хм! Майже коло кожної хати по дві тополі. Тут уже не зовсім усе ясно було для мене.

Я довго вибрав собі на свій смак хату і, вибравши зі скромности найпоганчу, пішов на неї. Не доходячи до порогу, я почув плач дитини. І не так плач як якусь сімуняцію щирю й ведену з справжнім артизмом. Сліз не було в голосі, але голос так верещав, що можна було думати, з дитини там живою здирають шкіру.

Я зазирнув у сіни й крізь розчинені двері в хату побачив молодицю в чорній короткій спідниці, що стояла коло печі в позі задуманої людини. З півтьмя-ж хати вісся вереск дитини, якій здирали шкіру.

— Слава Ісусу! — голосно сказав я.

Жінка хутко повернулась до мене, а вереск зразу обірвало як нитку. У жінки було до того худе, виснажене лице, що здавалось їй що-їно тільки натягнули на череп чиюсь стару, пожовклу шкіру. Очі здивовано й трівожно дивились на мене.

— Слава на віки, — пробурмотіла вона,

Дитина знов розляглась плачем — очевидно, вона нічого більше не ждала для себе цікавого.

— Скажіть, будь ласка, че се хата такого-то? — запитав я.

Жінка неймовірно дивилась на мене.

— А вам на віщо? Та щить мені там на хвильку, най би тебе лихо зацмтькало!

— Та чи се, чи ні?

Жінка вагалась.

— Як се, то що?

— Так! конспіративна особа. Значить, се й ста хата.

— Та я той, що мав прийти сьогодні до Тодося.

— Та!—проясніла вона. — Ну, то заходьте до хати. Тодось зараз має вернути, його немає, але за хвилюку сі верне.

— Чк немає!? — здивувався я. — Таже ж мав чекати на мене.

В лиці жінки промиготіло якесь замішання.

— Та замовкнеш ти там, байстря ти моє. А пропаду нема на тебе. Цить, кажу тобі!

І вона занадто сердито кинулась до столу, з-за якого нісся той вереск. Я придивився й побачив там хлопча, яке лежало на лаві, пацало ногами й кричало з надзвичайною байдужістю до всього на світі.

Схопивши малого, жінка винесла його на двір і посадила на землю так, що той аж гекнув і залився криком. Потім спокійно витерла губи хвартухом і звернулась до мене:

— Прону сідати. Тодось побіг по товариша, а казав мені, чеби ви пождали на него. Ая.

Я здвигнув плечима, але мусів сісти.

Яко зичлива господиня, жінка почала мене розважати розмовами. А я дивився на її обличча, на якому хапливо хтось натягнув шкуру. Очі великі з жовтявими баньками, бліді сині уста, ніс з придавленими ніздрями, вся худа аж висхла. Мені здається, се було через те, що вона провадила в „шкідливий спосіб“, як любив казати мій Курбас, своє життя. Їй би варто було виїхати на літо десь до моря, хоча б на Ріверу, вибрати тиху віллю, порадитись з лікарями. Не їсти кривавих біфштеків, які впливають на шлу-

нок, до обіду вживати рейнського і поменьше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком, я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з манюсенькими віконечками і стояти коло порожньої печі, зігнувшись як дуга над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалось. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди на поготові, воно верещало і било ногами об землю. Я певний, що його перегадували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, дитині набридне все і вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумнішають?

А жінка стояла коло печі й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мжицькі розмови — про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком і поїдь хоч в Австралію, хоч у царстві небеснім зустрінься з ним — зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво — та господи, скільки є прекрасних річей на світі! — мужика вони не обходять!

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі на дворі, схиливши гостроверхі голови на бік. Дитина стомила і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до присьби. Вечір стояв за вікном, кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паца печі червоно позіхала й сміялась до нас.

Ая... Нема правди на світі! — журно хитала жінка головою. — Сі не вродила ще!...

Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шопотілись на дворі тополі.

А Тодося все не було. Пора вже й рушати. Далекю мабуть, товариш той мешка.

— Але де! Тут за церквою. Коні, мабуть, у полі.

-- Хм! чого ж коні у полі, коли мали мене везти?

Таємничо шопотіли тополі. Я вийшов до них. Тепло, тихо і темно було.

„Щось тут непевне, бережись“ — прошопотіли тополі. Я вслухався. Хто бережись? — Я? Де? Оттут серед сих хат, під сими зорями, глибокими, любовними? Кого берестися? Сеї дитини, що голівку схилила на присьбу, чи жінки з великими, болучими очима? Ех! тополі, „високі ви до неба, а дурні, як треба“.

Здалеку виприснула тонка, висока нота пісні й як срібний дріт простягнулась над селом. Тополі затихли. Вітер ущух.

В сей мент рипнула фіртка й на подвірі як тіні, зявилися дві постаті. Се були Тодось і його товариш. Вони сразу впізнали мене, хоч ніколи й не бачили.

Запалили лампу в хаті й стали обмірковувати. При світлі я встиг їх розглядіти. Тодось був руденький, якийсь ширшавий, з жовтою посмішечкою і маленькими бігаючими очима.

Обидва були чимсь заклопотані, стурбовані, часто про щось радились пошепки. Товариш, чорний, присадкуватий, похмурий і неповороткий, чогось сердився і підганяв Тодосю. А Тодось натякав щось про те, що вже пізно сьогодні перебіратись на той бік, що треба почекати. І якось чудно дивився на мене.

Я рішучо запротестував чекати. Вечір темний, до півночі далеко, встигнемо навіть два рази перейти кордон. Ідемо сьогодні!

Чорний весь час дивився на мене такими хмурними очима, що, здавалось, вибірає на мені місце, куди б йому

нок, до обіду вживати рейнського і поменьше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком, я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з манюсенькими віконечками і стояти коло порожньої печі, зігнувшись як дуга над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалось. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди на поготові, воно верещало і било ногами об землю. Я певний, що його перегодували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, дитині набридло все і вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумнішають?

А жінка стояла коло печі й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мижницькі розмови — про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком і поїдь хоч в Австралію, хоч у царстві небеснім зустрінься з ним — зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво — та господи, скільки є прекрасних річей на світі! — мужика вони не обходять!

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі на дворі, схиливши гостроверхі голови на бік. Дитина стомила і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до присьби. Вечір стояв за вікном, кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паца печі червоно позіхала й сміялась до нас.

— Ая... Нема правди на світі! — журно хитала жінка головою. — Сі не вродила ще!...

● Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шопотілись на дворі тополі.

— Гм! А хто йде? — почувся з темряви голос. Коли очі — дзеркало душі людини, то голос з певністю можна назвати луною її. В рішучій поважності цього голосу, в його спокою й упевненості почувалась не звичайна селянська дума, а щось більше.

Тодось і товариш моментально вчули сю різницю й прикипіли на місці. А Тодось мені швидко прошепотів: — Віт!

Постать підступила ближче.

— Але чому не обзиваєтесь? Що за єдні?

Прозвучала вже й нотка строгости й підозріння...

— Слава Ісусу, пане вийте. Се — ми... — солоденько й халпиво пролепетав Тодось.

— А хто ж то ми?

Я мовчав.

— То ми, паноньку вийте, я Тодось, та Максим.

Ая...

— А хто ж такі Тодось та Максим?

Справа накручувалась. Коли начальство пускається в розвитування, річ, значить, набирає серйозного характеру. Начальство, значить, в такі моменти переживає наплив думок які не хоче виявляти, обмежуючись запитаннями.

— Та хто ж... Я Тодось, та Максим Прибережний.

— А третій хто?

— А то наш пан... Маємо до стації запровадити...

Постать підійшла ще ближче. В руках їй була палиця, звичайна, традиційна палиця начальства, яка самим Богом була доручена першому начальнику.

— Так... А пан звідки?

— А пан... Пан собі їдуть, проше пана вийта, до стації. От і валізки панські.

— А в валізках що?

В голосі все більш та більш строгости, упевнености в собі, свідомости свого призначення і підозріння.

На останнє питання Тодось не зразу одповів. Він скинув капелюх і промовив:

— Нічого, прошу пана... Усякі річі... Ая...

В голосі Тодося не було ні певности, ні самоповаги. Товариш одступив трохи назад, мені здалось, що він разів зо два озирнувся, немов вибіраючи напрям, яким йому найкраще побігти. А начальство, навпаки, підступило ще ближче, придивилось до мене і нахилилось до валізок.

Прощай, літературо! Прощай, „Дядько Дмитро“, і ти „Селянин“, „Гасло“, проклямації, прощайте!

Але в той же мент я почув, як мене обхопила енергія жалю. Буває й така енергія. Є жаль гніючий, жаль, що кує думку, волю, але є жаль, що стріпує людину вогнем і бажанням боротись.

На великий жаль, мене обхопив вогонь боротьби. Е, чорта з два, пане вийте, я тобі так дам мої валізки! Се вже ти почекаєш!

— Моє поважання пану вийту, — голосно і з спокійною повагою промовив я. В моєму голосі навіть ласкавість і приязнь зачулась до пана вийта.

Але пан вийт тільки муркнув щось і звернувся до Тодося:

— А ну... що то за річі там?

І хитнув на валізки, закликаючи розв'язати їх.

Тодось нерішучо подививсь на мене, озирнувся на товариша, котрий одсунувсь ще більше назад, повернувся до вийта й пробурмотів:

— Пан вийт хотять сі подивити?

Тут я знову вмішався.

— Ну, розуміється, пан вийт хотять сі подивити! — строго звернувся я до Тодося. — А для чого ж би, ви

думаєте, пан вїйт наставлені вїйтом? Щоби допускати всякі злочинства? А, може, в наших валізках є щось забороненого? То як собі гадаєте, пан вїйт мусить очі на те заплющити? Розв'язуйте, чоловіче, най пан вїйт сі подивлять та пустять нас своєю дорогою. Прошу пана вїйта, яку пан вїйт хотять найперш сі подивити? Перепрашаю, що пана вїйта затримаємо трохи, але пан вїйт самі розуміють, що инакше не можна.

Моя покїрливість, мов признання влади вїйта не загинули марне. Начальство не любить сумнівів у їхній владі. Пан вїйт пильніше подивились на мене.

— А пан де їдуть?

— Я, прошу пана, їду до Львова. Та мені, знаєте, випала одна неприємність і я мусів от-тут наймати собі фіру до стації. Але, прошу пана, хай пан собі тим голови не сушать, най пан сі добре роздивлять, що то за річі. Тодосю, прошу хутенько розв'язати й показати пану вїйтові, що маємо в валізках.

Мені в темряві не видно було обличча Тодося, але, думаю, він мусів пильно вдивлятись у мене.

Пан вїйт прокашлявся. В кашелю було трошки м'якості і ніби нерішучості.

— А кгм! Але тен... чи пан везуть щось такого... Кгм! Може пан спішаться, то тен... то я й так вірю...

— О, ні... Пан вїйт, я розумію, виконує свій обов'язок, пан вїйт...

Але пан вїйт уже твердіше промовив:

— Не розв'язуйте, Тодосю, не треба...

Тодось хоч і не думав розв'язувати, але з великою охотою підвівся.

Таким чином пан вїйт не подивився в мої валізки. Я тому дуже не радів трохи згодом. Пане вїйте, чи ви собі десь там почуваете, що ви своїм занехаянням обо-

в'язку змінили весь напрям життя людини? Мабуть і за фляшкою вишнівки вам у голову це не приходить. Та й не треба, — бо ще не знати, чи на добре вийшло б людям, як би начальство почало міркувати над такими питаннями.

Ми визволились. За якісь кілька сорок ми вже були далеко за селом. Я сидів на своїх двох валізках, а пачкарі на передку. Конячки бігли добре, — жваво, дзвінко і впевнено покаючи копитами об тверду землю.

Небо, темне й глибоке, розсунулось, поле таємно темніло, ховаючи в собі всякі можливості.

Але мені спокійно було. Хиба я не сидів на своїх любих валізках, так чепурно, так любовно упакованих Евженем. Евжень, Лоза, рутенці... Вони, мабуть, сидять десь у сей час на дворі. Рутенці, підстрижені, в дешевеньких але чистеньких комірчиках, пускають „віци“. Евжень дугикає „Варшавянку“, якимось кумедно випнувши нижню губу.

Пачкарі шопотілись. Про віщо? А яке мені діло, мало в людей може бути всяких справ, про які вони не хотять голосно говорити? Хай собі шопочуться. Зараз буде кордон. Ми обмотаємо ноги ганчірками і тихо, мовчки посунемось в густу, таємну тьму, намагаючи очима кожну тінь. Шелестітиме погрозливо сиве жито, в житі сонно пискне пташка, писк пташиний збудить в серці щось забуте. Тільки зорі, мовчазнії, кроткі, зорі тихі, що все знають, що все бачать, сумно з ласкою дивитимуться вниз.

Вохкість поля гіркуватим свіжим пахом бігла нам назустріч. Бігла довго врівні з бігом коненят. Мені почало здаватись, що навіть занадто довго. Десять верст не так уже багато, а вже години зо дві та й більше ідемо.

— А далеко ще? — питав я кілька раз.

Пачкарі хутко озирались.

— Ні, ні, вже недалеко.

І що разу мені здавалось, що вони занадто халпняв озирались, занадто поспішно й заспокоююче одповідали.

А конячки все тюпали. Минали межі, звертали в ярк. іхали долиною. І часто мені здавалось, що ось ми зарастанемо. Тодось тихо, глухо скаже: „тпрр... Вставайте паничу“ і ми безшумно позлізаємо. Пачкарі нахилятимуться у всі боки в позі наготовленого до скоку звіря, вдивлятимуться очима в тьму. Потім обмотаємо ноги, валізки на плечі і тихо, як тіні, посунем у тьму, табмну, погрозливу, загадкову. У тьмі десь чекають нас і друзі й вороги.

Але коненята тюпали, пачкарі хитали у такт воза голловами і часами шепотілись. І здавалось, вони скоса позирають у мій бік.

Фу, дурниці! Чого б мали подивлятися у мій бік?

— А далеко ще?

— Ні, ні, панунцю, зараз, зараз. Ось ще мишем оттой лісок і вже.

Я ліска не бачив, заспокобно дивився в тьму. І воккісь поля хвилювала груди.

Але конячки так само тюпали, пачкарі шепотілись, вйонали. Давно минули і лісок і ярк.

Але врешті зупинились. Десь внизу миготіли вогнічки, ріденькі, убогі, як манюсенькі забуті вуглики багаття.

— Що там? — здивовано спитав я.

— А то, пане, село... Ая, село, панунцю — дуже охоче пояснив мені Тодось.

— Село? А до чого нам село?!

— А то, паниченьку, для того, же мусимо забігти в него на хвилю аби сі поради з товаришами. Ая... А нам уже тут най собі побудуть! Ми хутенько.

Діялось якомсь все не так, як уявлялось.

Я мусів лягти з валізками в якийсь річак, а пачкарі поїхали в село.

З рівчака мені видно було тільки небо густо перокроплене синюватими, жовтими зорями. Деякі дрібно сміялись і сміх їхній здавався мені лукавим, щось знаючим, на щось натякаючим. „А ми щось знаємо, а ми щось бачимо. А ти ні“.

А чи не встать мені та не піти собі геть від сих моїх приятелів? Кинуть їм валізки, хай собі шопочуться.

І вернутись назад? Прийти і сказати: я злякався і кинув літературу в рівчаку, мені здалися пачкарі непевними.

Уявляю, яку міну зробив би Евжень. Уявляю широко розплющені очі Лози, посмішки. А література? А наш „Селянин“?

Тихо було в моєму рівчаку, тихо і тоскно. Дрібно й лукаво сміялись зірки, важко й помалу тягнулись хвилини лежання. Але я твердо чекав.

— Паничу! Де ви?

— Ось...

— Ходімо...

В голосі щось непевне. Ох, щось неприємне, солодке, запобігливе, заглядаюче в очі.

Ну, дурниці! К чорту ідіотські підозріння!

Вже зовсім сіріло, як ми спустились в село. Соңні, обкутані сивим туманом ранку стояли затишлі, мовчазні хатинки. Ще ніде не було ні руху, ні гомону. Навіть собаки спали, затишно заклавши голови під теплі боки свої. Тільки ми втрюх безшумно прокрадались по вулиці, триєжно вдивляючись в кожне вікно.

За селом зовсім розсвіло. Перед нами луг лежав, зелено-сивий. з димом туману, з сіро-зеленявою стьожкою річки.

— Слухайте! Та видно ж усе! — не витримав я — куди ж ми підемо. Де кордон?

— А там! — показав на річку Тодось. — Але то нічого мовчить, паничу.

— Там за тою стьошкою річки? Там кордон?! І ми будемо його тепер переходити, під поглядами сторожі, яка ходить десь за тими сивими кущами? Що за нісенітниця?!

— Та як же се можна? Нас же побачать!

— Ні, ні, панунцю... Тут у нас се як раз найліпша година... Ми вже знаємо. Ви йдіть, не бійтеся... Вже доставимо вас...

— А очі не дивились на мене, в голосі щось хитке, непевне.

А чорт його побери, все одно, не вертатись же тепер!

Через річку мене переніс чорний. Підставив мені спину, я сів верхи, він міцно схопив мої коліна й поніс, як лантух пшениці схиливши тільки трохи на бік голову.

— А фіра є вже? — спитав я на тім боці, турботно, озираючись по куцах.

— Є, є, там чекає... — хапаючи валізки й біжучи вперед, сказав Тодось.

— Я побіг за ними. Кущі стояли непорушно. Червонів далекий край неба. Фарби стали виразніші.

Поміж копами я помітив віз, а коло його постать дядька.

— Бачите? — нашвидку озирнувшись до мене Тодось, хитнувши на віз. А очі обігли моє лице якось занадто пильно.

— Ми кордон перейшли вже? — спитав я.

— Уже, уже... Зараз поїдете.

— Кущі стояли недвижно. На довгім просторі їх не видно було ні душі. За річкою луг синів, за лугом село. Все тихо, все спокійно. Чудно. Де ж погранична сторожа? Спить?

Але то не моє діло. Швидче, швидче б на віз.

Ось і віз. Коні добрі. О, які добрі одгодовані коні! Клуби ситі, аж вилискують; шлеї міцні; хвости густі, розчісані. Дуже добрі коні. Віз теж... Якийсь навіть не селянський, — драбини глухі, колеса тонкі, люшні зелені.

А чого дядько так кутається в свиту та шапку на самі очі насуває? Холодно йому?

-- А скоро, дядьку, доїдемо?

— Скоро...

Голос глухий.

— Скільки ж візьмете?

-- Да скільки же взять с вас? Чтоп не дорого, рублей с пять?

Якось кумедно балакає... Пять рублів? Се зовсім дешево. Якийсь недосвідчений. Ціна до Проскурова не меньше десяти.

— Добре. А скільки верстов до Проскурова?...

— Скільки?... Да вьорст з двайцять восьм буде ..

Що він сказився: двайцять вісім! Та тут сімдесять вісім, мало.

— Сідайте, панунцю, сідайте!— раптом заспішив чогось Тодось.

Я хутко озирнувся.

-- А що таке?

— Та не добре тут стояти. Побалакаєте десь далі.

-- А правда.

Я швидко сів на віз. Валізки були вже вмощені і я почував їх під собою. Візник мій теж забравсь на передок і взявсь за віжки.

Я виняв гроші й заплатив пачкарям.

— Цілую руці! Дай Боже щастя. Най пан Бог боронить панича. Щасливої подорожи!

— Дякую, дякую... Рушайте, дядьку.

Дядько рушив. Пачкарі хутко пішли в протилежний бік.

Я вмостився, глибоко зітхнув і з полекшенням озирнувся. Ну, кінець, їдемо вже.

Чудесний ранок! Сонце ось ось вийде. Небо свіже, червоне, оранжеве. Повітря легке, чисте, хоч пий. Який комічний візник, все кутається, в такий ранок...

Але куди ж він на кущі їде?! Там же мусить бути лінія кордону. От маеш, ще як раз в пазурі пограничникам завезе.

— Куди ж ви, дядьку їдете? Хиба ж туди дорога на Проскуров?

— А нуда, туди...

— Та що ви, бої з вами... У другий бік звертайте! Та се ж як раз лінія.

— Нет... Я добре цюю дорогу знаю... Она как раз цяя самая...

Що за ідіот такий?! „Цяя самая“...

— Та що ви кажете?! Ви не туди, я вам кажу, їдете... Повертайте назад...

— Да нет... Это цяя самая дорога.

І не повертається навіть!

Голос який глухий, мова ідіотська, роблена, шапка на самих очах, зігнувся, жене коней. Кущі вже зовсім близько.

Що за мара попалася?! Він мене як раз завезе! Е, йолопе чортів!...

І тільки я хотів схопити його за плечі, щоб шарпнути й вихопити віжки, як за спинами нашими вмить щось скажено заревло:

— Стой!! Стой!!

Я озирнувся. Блискавкою мигнули штики винтовок із кущів.

— Поганяй!! — рывкнув я скажено і зо всеї сили гепнув кулаком у спину дядька. Але, дивна річ, він замість поганяти, злякано озирнувся й, весь затрусившись, почав голосно плакати, щось белькочучи.

— Стой!! Стой!! — неслоь за нами й я чув топіт багатьох ніг за возом. А коні, як на злість, ще тихше чомусь пішли.

Я засунув руку в кишеню. Револьвер заплутався в хустку до носа і що більше я спішив, то більше не міг витягнути його.

І раптом на обох своїх руках я почув залізні клещі. На возі з обох боків сиділо вже два салдати і, захакавшись, люто дивлячись на мене, душили мене.

Коні стали. З кущів бігли пограничники з револьверами, винтовками, шаблями. Між ними дві чи три офіцерські постаті...

З М І С Т.

	стор.
Історія Якимового будинку	5
Промінь сонця	76 \hookleftarrow
Федько-Халамидник	87 \bullet
Маленька рисочка. (Виривок з споминів)	113
Чекання	135
Таємність	152 \bullet
Виривок з „Споминів“	189

Т-во „ДЗВІН“ у Київі

випустило на протязі 1918 першої половини 1919 року в друку такі книжки в серії красного письменства

- В. Винниченко, Твори. Томи I—X.
„ Панна Мара, песа на три дії.
„ Чорна пантера і білий медвідь, песа на 4 дії.
„ Базар, песа на 4 дії.
„ Боротьба, листи зісланного в салдати.
„ Федько Халамидник.
„ Салдатики.
„ Контрасти, опов.
„ Голод, опов.
„ Біля машини, опов.
„ Кузь і Грицунь, опов.
„ Промінь сонця, опов.
„ Записна книжка, опов.
„ Студент, опов.
- Дніпрова Чайка, Буревістник (Твори том I).
Твори (том II).
- Д. Маркович, По степах та хуторах (Твори том I).
Біля людей (Твори том II).
- О. Мірбо, Злодій, песа на 1 дію, перекл. М. Вороного.
- Рабіндранат Тагор, Садівник, (Лірич. поезії) переклад Ю. Сірого.
- С. Черкасенко, Хуртовина, песа на 4 дії.
Казка старого млина, песа на 4 дії.

Головний склад Товариства „ДЗВІН“ у Київі,
Бесарабська площа Ч. 2. „Дзвін.“

Книжки можна набувати по всіх книгарнях на Україні.

УВАГА. На кожній книжці видавництво виставляє ціну і прохає покупців платити лише ту вартість яка вказана на книжці.